ПЕРЕКЛАДИ

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.07

Ілля Герасимов,
Міжнародний науковий часопис *Ab Imperio*
ig.abimperio@gmail.com

ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ ГЕНОЦИД: КОЛИ СУСІДИ ПОЧИНАЮТЬ НЕНАВИДІТИ¹

(Переклад А. Медведовської)

Ілля Герасимов вважає, що емпіричний матеріал, представлений у книжці Омера Бартова («Анатомія геноциду: життя і смерть міста, що називалось Бучач», Нью-Йорк, 2018), суперечить моделі, запропонованій автором. У галицькому містечку Бучач, де євреї, українці та поляки жили разом упродовж століть, місцеві жителі-християни взяли активну участь у Голокості, а потім і в українсько-польських етнічних чистках. Пояснення Бартовим масового знищення сусідів у роки Другої світової війни засноване на телеологічному баченні поступової ескалації давніх міжетнічних конфліктів до рівня відкритого насильства. Герасимов показує, що книга залишає без відповіді два ключові питання: як пояснити максимальну інтенсивність Голокосту в регіоні, який не мав передісторії насильства по відношенню до євреїв (якщо саме «сусіди» становили основну масу переслідувачів євреїв, як стверджує Бартов)? І чому «сусіди» настільки односпійно виступили проти місцевих євреїв (якщо, як показує книжка, Голокост був організований і координувався нацистами)? Спираючись на насичений опис Бартовим Голокосту в Бучачі, Герасимов пропонує власні відповіді на ці запитання. Він розглядає участь у геноциді давніх членів однієї соціальної мережі («сусідів») як типовий і навіть основоположний фактор, а не як скандальне відхилення.

Рушійною силою геноциду в цій моделі виявляється не вкорінена ненависть потужного націоналістичного руху до Іншого, а бажання приєднатися до спільноти «своїх», прагнення будь-якою ціною довести свою причетність до національного проєкту, що розсипається, у ситуації загрози національному суверенітету. В умовах війни і відсутності демократичних

політичних інститутів через іноземну окупацію або диктаторський режим, коли обіцяна національна єдність підірвана громадянською війною і відсутністю самої спільної мови, здатної сформулювати і поширити критерії приналежності до єдиної нації, — це прагнення довести свою причетність через убивство «чужинця» в межах досяжності, тобто сусіда. Не давня традиція ксенофобської ворожнечі веде до геноциду, а нещодавнє і стрімко розвинене прагнення приєднатися до легітимної національної спільноти. Цим пояснюється центральна роль «сусідів» у здійсненні геноциду як спроби проведення нових кордонів політичного співтовариства «негативно» — через стигматизацію колишніх членів старого політичного простору, яких найпростіше оголосити «чужинцями» або «ворогами народу».

Поштовхом до написання цього есе стала нещодавня книжка Омера Бартова, «Анатомія геноциду: життя і смерть міста, що називалось Бучач» (Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz, Princeton University Press, 2018). Це дуже важливе дослідження підкреслює необхідність перегляду надалі панівних підходів до пояснення Голокосту в Східній Європі та феномена геноциду загалом. Досягнення сучасних досліджень Голокосту та геноцидів є приголомшливими, однак, що більш тонким є їхнє розуміння чіткої хронологічно розмежованої кон'юнктури масових вбивств, то більше турбують спроби включити це явище до довготривалого (*longue durée*) історичного наративу. Пояснення міжетнічного насильства у формі смертельної конфронтації неодмінно передбачає пошук у минулому якихось стійких моделей взаємної ненависті або, принаймні непримирених протиріч. У випадку Голокосту це, вочевидь, антисемітизм й обурення з приводу «економічної експлуатації» євреями. Науковці здебільшого зосереджуються на ворожості до Іншого як на головній причині розгортання смертоносного насильства. Начебто цілком логічне в контексті вивчення самих подій геноциду, це пояснення видається шоразу проблематичнішою стратегією в очах тих істориків, які мають справу з попередніми періодами, зокрема вивчають спільноти, що не зазнавали випадків колективного антиєврейського насильства до початку 1940-х рр. — чи то Нідерланди, Литва або Східна Галичина (у фокусі дослідження Омера Бартова). З цієї точки зору, як історик пізньої імперської та ранньої радянської Росії, я поміркую над спробою Бартова вписати Голокост у Східній Галичині до довготривалої історії Східної Європи та розгляну загальні методологічні припущення, що лежать в основі його підходу.

Книжка починається зі спогадів автора про сімейну розмову, яка спричинила написання його праці більш, ніж через два десятиліття.

¹ Стаття вперше опублікована англійською мовою у виданні *Ab Imperio* (Ilya Gerasimov, «When neighbors begin to hate», *Ab Imperio* 2 (2019): 123–156). Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» висловлює вдячність автору статті та редакції журналу *Ab Imperio* за наданий дозвіл на переклад та публікацію цього тексту українською у виданні *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021).

Як читач, я також маю особисту історію, пов'язану з цією книгою, й історія ця також почалася досить давно. Одинадцять років тому, у 2008 р., редакція Ab Imperio запросила Омера Бартова долучитися до створення тематичного випуску журналу. Перевантажений завершальними стадіями свого тодішнього книжкового проєкту, Бартов не міг зобов'язатися писати текст на нову тему. Натомість він запропонував нам матеріал, який став побічним продуктом книжки, яку планувалося закінчити наступного року. Вона являла собою історію галицького містечка Бучач, де народилися і виросли його батьки. Текст, надісланий до Ab Imperio, мав назву «Свідчення як історичне джерело: реконструкція Голокосту знизу». Майже 51 000 слів (120 сторінок у форматі журналу), це було вдвічі менше стандартної академічної монографії та фактично цілою книжкою, хіба що без концептуального вступу та висновків. Найголовніше — це була дивовижна науково-історична праця. Бартов написав мікроісторію (або, скоріше, етнографію) Голокосту в маленькому містечку з населенням близько 20 000 осіб (половина з яких були євреї) та його околицях.

Неймовірно сумний для вивчення, масовий геноцид також є однією з тем, що відштовхують ще й через брак першоджерел. Майже ідеальна чорна діра, яка приховує всю матерію та інформацію в безпосередній близькості, геноцид полягає в знищенні всіх жертв і доказів та замовчуванні свідків через нестерпну стигму моральної та юридичної відповідальності. Саме знання про масове вбивство, скоєне сучасниками всього за декілька кілометрів, настільки тривожить, що більшість людей, зокрема й ті, хто співчуває жертвам, воліють замовчувати та забути факти, аніж проводити всебічне розслідування та виявляти винних. У результаті вцілілі свідчення масових вбивств — фрагментарні та розпорошені.

Майже вакуум розрізнених свідчень про винищення євреїв Бучача Бартов зумів ущільнити до гірцевського «щільного опису»², вивчаючи американські, німецькі, польські та українські архіви та спираючись на інтерв'ю з уцілілими свідками по всьому світу, від Ізраїлю до Австралії. Як результат — загальні терміни, як-от «Голокост» або «масові вбивства», поступилися численним конкретним історіям про людей з іменами та біографіями як жертв, так і злочинців. Автор реконструював низку цих історій з різних точок зору, спираючись на паралельні розповіді кількох учасників: жертв, спостерігачів (bystanders) та вбивць, створюючи сюрреалістичний ефект занурення в ситуацію. Навіть відкидаючи на

² «Thick Description» — один з ключових термінів антропологічної теорії Кліффорда Гірца (Clifford Geertz) — прим. ред.

мий надзвичайний зміст цієї історії, її загальна багатогранна складність й володіння автором різноманітними першоджерелами, що стоять за нею, заслуговують найвищого професійного визнання. Дослідження, без сумніву, доводить вирішальну роль давніх неєврейських сусідів і навіть знайомих бучацьких євреїв у їхньому знищенні.

З різних причин цей текст не був опублікований у Ab Imperio ані англійською, ані російською мовами. І, наскільки мені відомо, він також не був опублікований і в іншому місці³, і книжка, яку Бартов планував закінчити в 2009 р., не вийшла, як очікувалося. Я чекав на публікацію його дослідження в 2010 р., потім — у 2011 р., але книжка з'явилася лише у 2018 р., коли «мікроісторії Голокосту» вже стали усталеною тенденцією⁴. Щільний опис Голокосту в Бучачі, який мене вразив 2008 р., був включений до книжки в сильно зміненій та скороченій формі, здебільшого обмежений до двох останніх (із семи оригінальних) розділів дослідження⁵.

Що довше я чекав на публікацію дослідження Бартова про Голокост у Бучачі, то менше мене дивувала затримка. Як зазначалося вище, його ретельна реконструкція знищення єврейської громади міста сама по собі була повним дослідженням, у якому не вистачало лише вступу та висновків. Проте в цьому разі йшлося не про композицію та риторику: історія безжального винищення бучацьких євреїв бучацькими неєвреями потребувала пояснення, але його там не було.

Відновивши численні життєві історії та простеживши особисті зв'язки між численними жертвами та злочинцями, Бартов представив ще більш драматичний випадок масового братовбивства, ніж Ян Томаш Грос у широковідомій праці «Сусіди: знищення єврейської громади в Єдвабному, Польща»⁶. Публікація «Сусідів» у 2001 р. стала шоком не лише для польського національного історичного наративу, а й для усталеної історіографії Голокосту. Традиційно в ній прямо вказувалося на нацистів як головних (якщо не єдиних) винуватців, що практично

³ Омер Бартов виступив з кількома доповідями з такою ж назвою в 2007–2010 (див.: Omer Bartov, «Curriculum vitae», дата звернення травень 14, 2019, https://vivo.brown.edu/docs/o/obartov_cv.pdf?dt=444710101).

⁴ Див., наприклад: Claire Zalc, і Tal Bruttman, ред., *Microhistories of the Holocaust* (New York, 2016).

⁵ Можливо, частина цього матеріалу буде включена до майбутнього редакційного тому: Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide: Personal Accounts of Violence in 20th-Century Eastern Europe* (New York: Berghahn Books, 2019).

Книга вийшла у 2020 р. зі зміненою назвою: Omer Bartov, ред., *Voices on War and Genocide: Three Accounts of the World Wars in a Galician Town* (New York: Berghahn Books, 2020) — прим. ред.

⁶ Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne* (Poland: Princeton, 2000).

означало «німців». У 1990-ті роки істориків хвилювало питання про те, наскільки широкою була причетність Німеччини до Голокосту. Бартов зробив собі ім'я історика на початку 1990-х, значно розширивши ряди відповідальних за знищення євреїв, залучивши до них усю регулярну армію (Вермахт), а також СС і гестапо⁷. Незадовго до того, у 1996 р., Деніел Голдхаген оголосив усю німецьку націю «добровільними катами Гітлера», керованими вродженим «смертоносним антисемітизмом»⁸. У цьому інтелектуальному кліматі думка про те, що не «німці», а сусідів-слов'яни та давні знайомі жертв могли бути їхніми першочерговими катами, перевертало знайому картину подій з ніг на голову⁹.

Випадок Єдвабного розглядався як доволі ізольований і, отже, нетиповий епізод не лише в Польщі, а й серед деяких дослідників, що вивчають Голокост за її межами¹⁰. Це тим більш дивно, якщо врахувати, що історики давно знали про відносно низьку чисельність персоналу айнзатцгруп, які безпосередньо здійснювали знищення євреїв¹¹. Одним зі способів пояснити різкий контраст між кількістю німецьких силовиків Голокосту (сотні озброєних людей) і багатьма сотнями тисяч євреїв, вбитих за межами таборів смерті, було додати армію до рівняння — і ранні роботи Бартова саме це і зробили. Проте його етнографія Голокосту в Бучачі виявила незначну роль регулярної армії у вбивствах. Найяскравіші епізоди, пов'язані з Вермахтом, мали місце в 1944 р., коли деякі офіцери армії на околицях Бучача захищали вцілілих євреїв від українців — поліцаїв, «бандитів» і просто місцевих натовпів¹². За словами

Бартова, половина з 450 000 загиблих євреїв Східної Галичини була вбита на місці, у рідних містах і селах і навколо них (а решту перевезли до таборів смерті)¹³. Так само половина з 225 000 загиблих литовських євреїв була вбита до кінця 1941 р., до завершення будівництва перших таборів смерті. Айнзатцкоманда 3, відповідальна за геноцид у Литві та Білорусі, налічувала лише 139 осіб, і 44 з них були секретарями та водіями¹⁴. Єдине пояснення, яке пропонують ці цифри, полягає в тому, що більшість східноєвропейських євреїв були вбиті «сусідами», і успіх нацистських ескадронів смерті в облавах на євреїв, ізоляції їх у гетто та транспортуванні до таборів смерті може пояснюватися лише масовою підтримкою місцевих жителів. Євреям не було куди йти і не було де сховатися, а дослідження Бартова документує марність більшості спроб втечі з гетто та трудових таборів, оскільки місцеві неєвреї — українці та поляки — становили для втікачів навіть більшу загрозу, ніж німці. Добре обгрунтована спроба Бартова «реконструювати Голокост знизу» до болю дала зрозуміти: «сусіди»-неєвреї в Єдвабному, які вбивали своїх єврейських співгромадян, не були винятком. Вони поводити себе не інакше, як «сусіди» в Бучачі (чи, наприклад, у Каунасі).

Це порушило дуже важливе питання, як пояснити, здавалося б, універсальне геноцидне ставлення до євреїв з боку їхніх «сусідів». Питання є особливо незрозумілим, якщо воно стосується регіонів, де фактично не було історичних даних про антиєврейське насильство, як-от Галичина чи Литва, де 90% довоєнного єврейського населення загинуло під час Голокосту¹⁵. Навпаки, у Білорусі чи Східній Україні, з їхньою довгою передісторією антиєврейських погромів і стійкою «парадигмою погромів», відсоток тих, хто вижив, був набагато вищим (навіть у регіонах, які були окуповані в перші дні війни та враховуючи, що організована евакуація на схід не включала євреїв як групу)¹⁶. Отже, чому «сусіди» — українці та поляки — масово вбивали євреїв?

¹³ Omer Bartov, «Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944», у *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ред. Omer Bartov, і Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 403.

¹⁴ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York, 2010), 192.

¹⁵ Lucy Dawidowicz, *The War against the Jews* (New York, 1986), 403.

¹⁶ За оцінками, було вбито 65% білоруських євреїв і 60% українських євреїв порівняно з 90% євреїв Балтії (Dawidowicz, *The War against the Jews*, 403). Уся Білорусь була окупована на тиждень пізніше, ніж країни Балтії, а Україна ще пізніше, що дало місцевим євреям деякий додатковий час для втечі на схід. І все-таки на Житомирщині, яку німецька армія взяла майже одночасно з Бучачем, у Голокості загинуло близько 44% євреїв, а в Бучачі ця частка становила 90% і більше (див. Александр Круглов, *Хроніка Холокоста в Україні. 1941–1944* (Дніпропетровськ: Запорож'є, 2004), 181). Державний орган, що здійснює нагляд за евакуацією (Рада з евакуації) був створений лише 24 червня 1941 р.

⁷ Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York; Oxford, 1991).

⁸ Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996).

⁹ Для загального уявлення про трансформацію сприйняття «сусідів», від випадкових перехожих до злочинців, див.: Victoria J. Barnett, «The Changing View of the "Bystander" in Holocaust Scholarship: Historical, Ethical, and Political Implications», *Utah Law Review* 4 (2017): 633–647.

¹⁰ Поп.: Antony Polonsky, і Joanna B. Michlic, ред., *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* (Princeton, 2004); Janine P. Holc, «Working through Jan Gross's Neighbors», *Slavic Review* 61, no. 3 (2002): 453–459.

¹¹ Поп.: Ronald Headland, *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943* (Cranbury: Fairleigh Dickinson University Press, 1992), 37–38. На всій окупованій території СРСР айнзатцгрупи налічували близько 3 тисяч осіб (Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009), 55). «Чотири айнзатцгрупи, що склалися з трьох тисяч чоловік, завербованих із різних німецьких поліцейських агенцій та СС, за підтримки численних інших поліцейських батальйонів, підрозділів Ваффен-СС, формувань Вермахту та місцевої міліції і допоміжних підрозділів... вбили близько 1,5 мільйона людей, переважна більшість із них євреїв, менш ніж за рік» (Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Princeton, 2018), 164). Подальші посилання на це видання будуть у вигляді номерів сторінок у дужках, в основній частині тексту.

¹² Поп.: Bartov, *Anatomy of a Genocide*, 249, 259, 262.

Якщо читач Бартового прискіпливого і дуже детального дослідження Голокосту в Бучачі волів би дати очевидну емоційну відповідь, вона звучала би приблизно так: тому що місцеві неєвреї були «смертоносними антисемітами» (термін Голдхагена). Проте ця відповідь неправильна, оскільки вона нічого не пояснює, особливо в регіонах із багатовіковою історією мирного співіснування євреїв та неєвреїв до 1940-х рр. (чи то Галичина, Литва, чи Нідерланди), яке раптово поступилося місцем рекордно високому рівню антиєврейського насильства¹⁷. Так само до останньої чверті XIX століття вірмени користувалися привілейованим статусом в Османській імперії як «вірний міллет» (тобто йшлося про конфесійну автономію)¹⁸. Тому геноцид, який стався лише через покоління, не може бути змістовно пояснений посиланнями на «давню ворожнечу». Так само ніщо не передбачало того, з якою легкістю прості жителі «Святої Русі» приймуть і домагатимуться майже повного знищення російських православних священників у 1920–1930-х рр.¹⁹ Більшість геноцидів XX століття були шоком саме тому, що люди не очікували їх (принаймні, в таких жажливих масштабах) як кульмінацію певної лінійної тривалої ескалації міжобщинного насильства. Текст

і окреслив політику евакуації 27 червня. Згідно з його інструкціями, на організовану евакуацію мали право лише сім'ї радянської еліти та кваліфікованих робітників (єдиний спосіб випередити німецьку армію). Абсолютна більшість євреїв Білорусі та Східної України не відповідали цим вимогам (див.: Георгій Куманев, «Война и эвакуация в СССР. 1941–1942 годы», *Новая и новейшая история* 6 (2006): 7–27; «Советский Союз. Советско-германская война и Катастрофа», *Электронная еврейская энциклопедия*, дата звернення травень 14, 2019, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15417/#02>).

¹⁷ Рекордно високий відсоток євреїв, убитих під час Голокосту в Нідерландах, відомих своєю довгою історією толерантності, був названий «голландським парадоксом». Майже 75% голландських євреїв загинули під час Голокосту – набагато більша частка, ніж у сусідній Бельгії, антисемітській Румунії чи навіть самій Німеччині (див. есе Ідо де Хаана: Ido de Haan, «The Holocaust in the Netherlands: National Differences in a Western European Context», *Ab Imperio* 2 (2019): 83–93).

¹⁸ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Oxford, 1995), 192; Dawn Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East* (Cambridge, 2010), 142; Ronald Suny, «They Can Live in the Desert but Nowhere Else»: *A History of the Armenian Genocide* (Princeton, 2015).

¹⁹ До 1918 р. Російська православна церква мала близько 48 тис. парафій, понад 110 тис. священників і близько 100 тис. монахів. Постійні «чистки» в їхніх лавах завершилися в 1937 р., коли було заарештовано 140 тис. осіб, з яких 85 300 засуджено до смертної кари (61%, загальний рівень смертності був набагато вищим). Загалом у 1937–1941 рр. було заарештовано майже 180 тис. священнослужителів, з них 110 200 розстріляно (62%). Враховуючи низький рівень висвячення нового духовенства після революції та постійні арешти, доцільно припустити, що практично всі російські православні священники та монахи були заарештовані хоча б один раз протягом 1920–1930-х рр., причому рівень їхнього виживання не вище жертв Голокосту (див.: Alexander N. Yakovlev, *A Century of Violence in Soviet Russia* (New Haven, 2002), 165; Николай Емельянов, і Ольга Хайлова, «Гонения на Русскую православную церковь (1917–1950-е гг.)», *Россия и современный мир* 4 (2008): 111–128).

Бартова, який я прочитав ще 2008 р., не давав жодного пояснення смертоносному сплеску ворожості до євреїв Бучача з боку їхніх сусідів, водночас чітко уникаючи тверджень про існування якогось «внутрішнього антисемітизму», якого чекали десятиліттями і століттями, щоб розв'язати масову бійню. Отже, коли обіцяна книжка про Бучач так і не вийшла до кінця 2011 р., я дійшов висновку, що автор ще не знайшов задовільної відповіді на головне засадниче питання свого дослідження – чому сусіди? Без цього його праця не могла бути завершеною та готовою до друку.

Тим часом, все ж таки уникаючи спекуляцій про будь-який вроджений антисемітизм сусідів-християн галицьких євреїв, книжка, яка нарешті вийшла у 2018 р., дає однозначну відповідь на нагальне питання. Бартов конструє телеологічну історичну перспективу, яка зображує Голокост як неминучий – за даних обставин – у багатоетнічному регіоні. Правда, у вступі він робить ідеологічно збалансовані твердження, які потенційно підважують телеологічні пояснення. Він стверджує, що метою книжки було «реконструювати життя Бучача у всій його складності та зобразити, як польські, українські та єврейські мешканці міста жили пліч-о-пліч протягом кількох століть» (С. 4). Він також заперечує переконання в тому, що історично євреї були відокремлені від своїх сусідів-неєвреїв як «плід єврейської літературної та фольклористичної уяви», і підкреслює інтеграцію різних етноконфесійних груп протягом століть (С. 5). Проте назва першого розділу книги, що стосується історії Бучача з XVI ст. – «Наростаюча буря». Ця назва розкриває апіорну мотивацію автора звести принаймні чотири-п'ять століть історії багатоконфесійного міста до підготовки смертоносного братовбивства. Проте історія Бучача до XX ст. не давала явних ознак «наростаючої бурі» як природного ходу речей: в околицях міста не було єврейських погромів чи судів за кривавий наклеп. Хоча лише фахівці з історії краю можуть оцінити точність реконструкції Бартовим ранньої історії Бучача, будь-який професійний історик відразу розпізнає знайомі риторичні прийоми, якими він користується, інтерпретуючи мізерні історичні свідчення віддаленого минулого міста, як такі, що натякають на певні шаблони.

Таким чином, пишучи про час повстання Богдана Хмельницького й переповідаючи єврейського хроніста того часу, Бартов згадує, як «поляки зрадили євреїв і віддали їх повстанцям, щоб рятувати власну шкіру» (С. 10). В одному абзаці двічі згадується «зрада» євреїв, другий раз згадується про винних як «одномістян» без додаткової конкретизації. Залишається незрозумілим, хто обрав ці слова (літописець чи автор

книги), які були фактичні обставини стосовно цих двох інцидентів, кваліфікованих як зрада (з огляду на однаково геноцидне ставлення козаків і до поляків, і до євреїв), чи були «одномістияни» неєвреями або євреями. Однак, відповідний добір слів задає тон оповіді так, що читачі сприймають події 1640-х рр. як підготовку до великої зради сусідів у 1940-х рр.

На відміну від його майстерної мікроісторії 1940-х рр., у висвітленні ранніх періодів Бартов пасивно слідує своїм джерелам. Троп єврейської жертвовності залишається єдиним цілісним елементом, що об'єднує його оповідь. Як і в багатьох популярних наративах єврейської історії, тут також яскраві описи знищення єврейської громади міста в результаті війни або ворожої політики уряду чергуються із зображеннями демографічного та економічного розквіту тієї ж громади лише через кілька років. Не самі по собі драматичні події та зумовлені ними людські страждання, а спосіб їх викладу викликає сумніви: якби єврейська громада Бучача (і всієї Галичини) була майже знищена під час повстання Хмельницького, османської навали чи австрійської окупації, як можна пояснити її процвітання до наступного циклу нещастя? Буквально з лівого боку розгорнутої сторінки ми дізнаємося, що в 1675 р. євреям Бучача не дозволили ховатися з християнами в міському замку, тож їх «виризли турки» (С. 12), а з правого боку читаємо, що 1684 р. «усередині міста ... живуть лише євреї та деякі поляки» (С. 13).

Розділ 2 «Вороги за бажанням» зосереджується головним чином на подіях Першої світової війни. Цей ключовий період у формуванні сучасної національної ідентичності та політики масової мобілізації й контролю населення є важливим для розуміння соціальних механізмів, які працювали в міжвоєнний період. Знову ж таки, назва розділу зраджує імпліцитну віру автора в антагоністичні за своєю суттю відносини між основними етноконфесійними групами регіону (а отже, їхню внутрішню однорідність). Якщо міжгрупово ворожнеча була вкорінена в колективних ідентичностях «ворогів», а не в соціально-політичних процесах, здається цілком природним виявити, що «логіка поділу між сусідами вже працювала» до кінця Великої війни (С. 67).

Крім неявної історичної телеології, цей висновок підсилюється радикальним дисбалансом першоджерел, що проявляється в цьому розділі. Із 63-х прикінцевих приміток майже дві третини (36) покликаються на неопублікований щоденник директора школи для хлопчиків у Бучачі Антонія Севінського, переконаного польського націоналіста та скаженого антисеміта. Зрозуміло, що його запис «про все, що сталося в Бучачі та його околицях» (С. 39) є безцінним історичним джерелом,

але годі уявити, щоб Бартов так само виділив один цілком ангажований документ у дослідженні його головної теми (Голокост) і спирався на нього із майже релігійною відданістю. І все ж, визнаючи ідеологічну упередженість Севінського, Бартов дотримується його оцінок подій. Знову ж таки, потрібен фахівець з регіону та періоду, щоб перевірити інформацію Севінського через інші доступні джерела, але навіть непрофесійний читач може побачити, що велика частина щоденника межує з маренням. Один випадок із розповіді Севінського, прискіплює переказаний Бартовим, набуває форми типового східноєвропейського етнічного жарту: після окупації міста російськими військами в 1914 р. троє австрійських резервістів — поляк, українець та єврей — переходувалися. Єврей хитро позбувся свого мундира і втік, а двоє християн пробралися до важливого польського місця пам'яті, влаштували засідку на ескадрон козаків і загинули як мученики (С. 45). Інший епізод відбувається через чотири роки. У листопаді 1918 р. війська новоутвореної Західноукраїнської Народної Республіки взяли під контроль Бучач. Тоді,

до Бучача приїхав потяг із трьома вагонами, повними [українських] солдатів і двома кулеметами. ... «Солдати висадилися... і почали обстрілювати беззахисне і спокійне місто». ... Ця стрілянина закінчилася лише тоді, коли «з однієї з сусідніх халуп вийшла хоробра жінка з мітлою» і закричала солдатам зупинитися. (С. 66)

Друга історія має не більше сенсу, ніж перша, яку Бартов меланхолійно називає одним з «апокрифічних оповідань» (С. 45). І все ж таки, він ніколи не пояснює мету щедрого цитування інсинуацій Севінського. Виглядає на те, що саме це джерело відповідає його меті представити Першу світову війну як момент, коли екзистенційні «вороги» можуть нарешті розкрити своє справжнє «я» і викрити взаємну ворожнечу (насамперед, до євреїв) «за бажанням». Міжетнічна ненависть ірраціональна, то чому ж очікувати, що історії Севінського відповідатимуть основним критеріям здорового глузду?

У розділі 3 «Разом і нарізно» авторський аналіз суспільно-політичної динаміки в міжвоєнній Польщі виглядає більш збалансованим і тонким. Він простежує внутрішні розділення в польській, українській та єврейській громадах Галичини та їх різноманітні взаємодії. Проте структурні передумови смертельної міжетнічної боротьби існують вже з перших днів Польської Республіки: вони чіткі, як «напис... на стіні» (С. 128). Німці стають частиною фатального рівняння вже в 1938 р., оскільки Бартов широко цитує повідомлення німецьких дипломатів про вибухову міжетнічну напругу в Галичині (С. 123–127). У цьому сенсі немає жодного історичного розвитку ситуації, окрім зростання

взаємної ненависті. Ніщо не могло полегшити принципово скрутне становище багатоетнічного суспільства — навіть підписання Польщею в 1919 р. зобов'язань про права меншин «під тиском західних держав» лише «загострило ситуацію» (С. 74). По суті, до 1934 р. сцена для геноциду була створена: «Релігія та націоналізм зливались разом, щоб створити ідеологічний і психологічний клімат, придатний для широкого насильства, як тільки обмеження суспільного порядку були зняті або змінені» (С. 120). Галичанам довелося чекати ще сім років (а читачам ще один розділ), щоб сталося неминуче.

Звісно, політичний клімат і соціальна перебудова в міжвоєнній Польщі протягом 1930-х рр. безпосередньо сприяли Голокосту та польсько-українським етнічним чисткам у 1940-х рр. Проте цей розділ не дає повної відповіді на запитання: чому галичани-неєвреї обернулися проти євреїв? Бартов реконструює контекст польсько-українського суперництва в усіх сферах, починаючи з перших днів незалежної Польської держави. Польська «демографічна тривога» (С. 115) спричиняла різноманітну антиукраїнську політику, починаючи від політичної недопредставленості та дискримінації на ринку праці до дискримінаційної расової політики, що сягнула кульмінації в 1930-ті рр. (С. 118–119). Українці відповідали дедалі войовничішими формами національної мобілізації. За словами Бартова, напередодні Другої світової війни «конфлікт між поляками та українцями досяг точки кипіння» (С. 126). Проте, якщо погодитися з Бартовим, що 1930-ті були лише великою репетицією 1940-х, цей період має продемонструвати й ескалацію антиєврейського насильства (принаймні в масштабах польсько-українського протистояння). Зрештою, історично Голокост передував «Волинському злочині» (вживаю цей загальний термін, що охоплює обоє українсько-польське насильство), тому такого ж порядку пріоритетів геноциду логічно було б дотримуватися і в 1930-х рр. Розділ не наводить доказів того, що це було так. У кількох випадках Бартов намагається компенсувати очевидну фактичну пустку суто риторичними засобами. Таким чином, визнаючи, що «ймовірно, навіть не більшість» українських селян «підтримувала терористичні прийоми ОУН», він робить висновок:

Але вони були набагато більш обурені... своїми трохи заможнішими сусідами-євреями. У цих питаннях було не стільки байдужості, скільки багато похмурого смирення та дедалі більш нетерплячого очікування радикальних, а можливо, і насильницьких змін. (С. 111–112)

Це спостереження підтверджує центральну ідею книги про історичну неминучість Голокосту з боку сусідів, але єдиним доказом

цього в кінцевій примітці є посилання на статтю Тари Зара «Уявні не-спільноти» (яка прагне обґрунтувати протилежне тому, що хоче довести Бартов — реальність «національної байдужості») (С. 329). Просто немає емпіричних прикладів, які б демонстрували «похмуре смирення» українських селян чи «нетерпляче очікування». За іншої нагоди Бартов присвячує майже дві сторінки цитатам із записок польського єпископа Петра Маньковського, який, переїхавши до Галичини на початку 1920-х рр., був вкрай роздратований «єврейськими будинками», які псують вигляд польської архітектури в Бучачі та сусідніх містах (С. 113–114). Нарікання цього старого чоловіка витлумачено в книзі мовою етнічної чистки: єврейська «за своєю природою чужа присутність зіпсувала ці автентичні польські землі» (С. 114). Проте навряд чи можна за допомогою якоїсь уяви побачити в «архітектурних» скаргах Маньковського, хоч би антисемітських за тоном, заклик до геноциду.

Радянська окупація Східної Польщі в 1939 р. не лише знищила польську державність, а й перевернула з ніг на голову тамтешні ієрархії влади та престижу. Усім категоріям колишніх маргіналів — комуністам, незаможним селянам, євреям — відкрили доступ до керівних посад у галицькому суспільстві. У розділі 4 «Радянська влада» Бартов негайно документує стан розгубленості та соціальної аномії. У поєднанні з міжнаціональною напруженістю, що загострилася до «точки кипіння» в попередній період, загальна плутанина призвела до фактичної громадянської війни, яку Бартов змальовує щонайсильнішими словами.

Рання хвиля братовбивства викликала питання про сенс і реальність міжнаціональних відносин. ... Люди неодноразово запитували: чому наші сусіди, однокласники, вчителі, колеги, друзі, навіть члени сім'ї відвернулися від нас, видавали нас злочинцям чи приєднувалися до вбивства? Масштаби жаху були такими, що ті, хто вижив, мали тенденцію змальовувати ідилічне минуле співіснування, навіть якщо вони зображували своїх жертв як приналежних до групи вбивць або зрадників. (С. 133)

Читач може запідозрити, що цей абзац був призначений для розділу, присвяченого подіям після 1941 р., і був поміщений сюди помилково: зрештою, невже Ради не були здатні зберегти монополію на насильство на окупованій території? Чи справді в 1940 р. точилася така ж «гаряча» громадянська війна, що й у 1943 (або 1946)? На жаль, Бартов не надає жодних емпіричних доказів на підтвердження своїх висновків і загалом виглядає абсолютно незацікавленим фактичною історією радянської окупації. З телеологічної точки зору, Голокост у регіоні був неминучим

уже в 1918 р. (або 1914, якщо не після 1587), тому теоретично жодна проміжна стадія не могла перешкодити виконанню «напису на стіні».

Це може бути однією з причин того, що в «радянському» розділі не подається жодного систематичного історичного аналізу факторів, що призвели до Голокосту. Розділ лише констатує взаємні негативні проєкції та голоси ненависті з боку всіх залучених сторін (поляків, українців, євреїв та радянської влади), таким чином посилюючи уявлення про те, що готовність вчинити масове вбивство сусідів викристалізувалась у головах галичан задовго до 1941 р. Читач не знаходить серйозного вивчення тропу «жидо-більшовизму» чи нарікань деяких неєвреїв про те, що євреї не були депортовані Радами. Коректна історична інформація в цій главі не використовується для перевірки фактів, ніби припускаючи, що реальність не відігравала жодної ролі у взаємних геноцидних проєкціях, а отже, не має значення. Таким чином, автор наводить статистичні дані, які показують, що серед жертв радянських репресій євреїв було в 2,2 раза більше (порівняно з часткою населення) лише через дев'ять сторінок після того, як він вперше згадав твердження, що євреї постраждали від радянського терору менше, ніж неєвреї (С. 147). У цій главі не йдеться про експропріацію та націоналізацію єврейських підприємств після 1939 р., тому можна заплутатися, читаючи щедрі витяги з радянських газет про стан радянської торгівлі в Бучачі разом із довгими скаргами місцевих поляків та українців на перевагу євреїв у сфері торгівлі: вони справді говорять про ті самі місце і час?

Незацікавленість автора звіряти взаємні проєкції та пропаганду з реальністю зіграла з ним злий жарт. Розділ 4 розпочинається з фотокопії фрагмента з радянської газети Бучача «За нове життя»: старшого чоловіка оточують десять підлітків у піонерських краватках. Підпис, розміщений дрібним шрифтом, розповідає історію дитячої бібліотеки в Єревані, Вірменія, — скільки книжок і відвідувачів у неї було, і як часто в ній проводилися вечори за участі художників та письменників.

Зокрема, на фотографії зображено, як «прикрашений двома орденами, поет Наїрі Зарян (праворуч) декламує свої твори юним читачам» (С. 129). Відокремлений відступом та підписом під фотографією, вміщений дуже великим шрифтом заголовок наступної статті виглядає так: «Виборці Бучацького округу в день виборів». Сама історія обрізана на фотокопії. Чомусь Бартов так описав цю ілюстрацію: «Поет Наїрі Зарян декламує свій твір молодим читачам у Бучачі, 1940 р.». Потім він продовжив на цілий абзац розповідь біографії Заряна — «єдиного члена його сім'ї, який пережив геноцид 1915 р.» (що, ймовірно, має

резонувати з долею Бучача), і про те, як він мав репутацію інформатора НКВС, коли і де він загинув тощо.

Сплутування поетичного вечора у вірменській бібліотеці з виборами в Бучачі прикре, але що, якби Бартов усе зрозумів правильно, і радянська влада дійсно відрядила вірменського поета читати свої вірші дітям Бучача? Чи змінить цей факт наше розуміння політики радянських національностей? Що б читання віршів вірменською чи російською мовою на зібранні польськомовних жителів Бучача розповіло нам про їхнє мислення чи статус Галичини на багатонаціональній карті СРСР? Коли висновки такої важливості поставлені на карту, зміст пропаганди та взаємні ідеологічні проєкції перестають виглядати безглуздими й відірваними від реальності, як це подається в цій главі.

Потім настала черга нацистської окупації Бучача, про яку йдеться в розділі 5 «Німецький порядок». Представлена в хронологічній послідовності історія про наростання хвилі геноциду в місті проблематизує роль нібито притаманного антисемітизму його жителів-неєвреїв. Як впливає з доволі імпресіоністичної розповіді про події, здається, що антиєврейського погрому в Бучачі відразу після відступу радянських військ не було. Тим більше примітно, що структурні передумови для кривавих розправ євреїв у Львові чи Каунасі після відступу Червоної армії були такими ж, як і в Бучачі: націоналісти взяли під контроль місто, а вбиті НКВС в'язні були виявлені в місцевій тюрмі (С. 160). Місто було окуповано німцями лише 5 липня (С. 159), на той час, наприклад, уже було захоплено майже половину білоруської території (Мінськ і Бобруйськ взяли 28 червня). Через два тижні війни про необхідність тікати з Бучача, здавалося, не йшлося навіть серед єврейської еліти, яка могла бути стурбована неминучим захопленням міста німцями та українськими націоналістами. «Поширені акти насильства та помсти», здійснені українською міліцією протягом тижнів після відступу радянської влади, описані в загальних термінах, але здається, що вони не були зумовлені насамперед антисемітизмом. Єдині по-іменню ідентифіковані жертви — кілька українських комуністів (С. 162). Свідчення тих, хто вижив, які цитує Бартов, також зображують акти «спорадичного, а часом і вбивчого насильства» (С. 168) проти євреїв з боку німецьких солдатів та українських поліцейських чи головорізів, але без їх датування (принаймні, як цитується в книзі), і згадують про вандалізм Великої синагоги в якийсь момент.

Це святотатство «викликало жорсткий протест українських священиків...». Греко-католицький настоятель навіть «пропонував євреям принести сувої до монастиря, де вони будуть у безпеці». (С. 169)

Пізніше, у розпал Голокосту, навесні та влітку 1943 р. монастир прийняв на зберігання десятки сувоїв. «Навіть коли громаду було вбито, багато з цих сувоїв збереглися» (С. 169).

Було б важливо знати, чи ці антиєврейські напади розпочалися вже на початку липня, чи супроводжували ескалацію насильства пізніше в серпні. Навіть якщо вони відбулися відразу після приходу німців, ці епізоди не здаються узгодженим і негайним виходом організованого геноцидного насильства проти євреїв з боку різних «сусідів», «після того, як обмеження соціального порядку були зняті або змінені» (С. 120). Враховуючи передісторію взаємної недовіри та ненависті, реконструйовану в попередніх розділах, читач очікує негайного спалаху організованого антиєврейського насильства в Бучачі принаймні такого масштабу, як різанина в гаражі Летукісу 27 червня в Каунасі (частина чотириденного антиєврейського погрому), коли литовські націоналісти забили десятки євреїв. Ближче до місця подій триденний погром у Львові 30 червня — 2 липня призвів до тисяч загиблих²⁰. Очевидно, нічого подібного в Бучачі не сталося, і жоден із «звичайних підозрюваних» за антисемітською пропагандою не демонстрував особливої ворожості до місцевих євреїв після німецької окупації: ні церква, ні націоналісти. Це не робить їх автоматично менш антисемітськими, а лише ставить під сумнів їх нібито вроджений геноцидний потяг.

У книзі фіксуються перші систематичні вбивства в Бучачі в другій половині серпня 1941 р.: в організованих та контрольованих гестапо стратах допомагала українська поліція, що визначило шаблон наступних масових вбивств у місті (С. 165–166, 179). Хронологічний наратив, прийнятий Бартовим, опосередковано спрямовує логіку розповіді на традиційний шлях, який визначає нацистів та їхніх спільників із лав місцевої поліції як єдиних винуватців Голокосту.

Двадцять з гаком німецьких членів форпосту [гестапо] виконали своє завдання з визначною ефективністю: за допомогою сотень українських поліцаїв..., так само, як місцевої німецької жандармерії, української поліції та єврейських сил служби безпеки у невеликих містах, вони вбили приблизно 60 000 євреїв у Чортківсько-Бучацькому регіоні. (С. 182–183)

Більша частина розділу присвячена реконструкції біографій і психологічних портретів головних німецьких злочинців (С. 185–226). Ця важлива історична праця підтримує усталений наратив про Голокост у Східній Європі як продукт іноземного втручання, але підриває першопочаткову ревізійністську передумову дослідження Бартова. Головними

виконавцями були німецькі нацисти — абсолютні чужинці, які прийшли здалеку. Приваблені можливістю збагатитися та набути почуття власної значущості, ставши «верховними господарями над життям і смертю», вони діяли як жорстокі колонізатори, які не сприймали корінне населення за людей. «А коли закінчили, зібрали речі і поїхали, ... як ні в чому не було» (С. 185). Цього наративу автор дотримується в першій половині розділу 6, «Щоденне життя за геноциду», в якому представлені історії сусідів-неєвреїв, які рятували євреїв. За загальноприйнятою історичною версією подій, німці влаштували геноцид євреїв, а місцеві жителі намагалися протистояти злу.

Починаючи з другої частини 6-го розділу, Бартов систематично наводить численні випадки зради та вбивства євреїв їхніми сусідами-українцями — цивільними, поліцейськими та націоналістами-підпільниками (С. 250–262 і розділ 7 «Сусіди»). Раптовий перехід від парадигми «нацистів» до парадигми «сусідів» дещо заплутаний, оскільки з тексту залишається незрозумілим, як можуть бути узгоджені ці дві пояснювальні моделі. Якщо звірства неєврейських селян проти євреїв та один проти одного під час польсько-українських етнічних чисток виросли з давньої недовіри та ненависті, то чому вони не виявились повністю в момент вигнання радянських військ з краю?²¹ (Українсько-польський конфлікт почав загострюватися ще пізніше, у 1943 р.) Якщо смертельна машина Голокосту була розроблена й керована нацистами, чому українські селяни так активно брали участь у знищенні євреїв?

Замість відповідей на ці запитання в заключному розділі книги «Наслідки» Бартов повторює своє цілісне бачення Голокосту як результату «поширених антиєврейських упереджень і образ, підігрітих підозрами у співпраці євреїв із Радянським Союзом і загальний погляд на євреїв як таких, що не належать до землі і не заслуговують жодної частки в її майбутньому» (С. 290). За словами Бартова, ця логіка з'явилася вже в XVII столітті, виявилася з жахливими результатами в XX столітті й продовжує працювати в столітті XXI: «Історія повернулася до своїх старих каверз» (С. 298). Це може бути й так, але в такому разі історичне вивчення теми стає зайвою вправою: історія — це зміни та вибір; стійкий гештальт міжнаціональної ворожнечі просто не є історичним предметом.

Думка про те, що співіснування з сусідами, які належать до іншої етноконфесійної групи, неминуче веде до катастрофи, не нова. У своєму

²⁰ Пор.: Waitman Wade Beorn, *The Holocaust in Eastern Europe: At the Epicenter of the Final Solution* (London, 2018), 134–135, 137–138.

²¹ З початком німецької окупації погроми відбулися лише в 9% населених пунктів Східної Польщі, де євреї жили поряд з неєвреями (див.: Jeffrey S. Kopstein, і Jason Wittenberg, *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust* (Ithaca, 2018), 2.

знаменитому романі «П'ятеро», написаному саме в той момент, коли Європа, мабуть, пройшла точку неповернення, у середині 1930-х рр., Володимир (Зеєв) Жаботинський окреслив позитивну версію остаточного вирішення проблеми людського різноманіття, уособленням якого був мультикультурний мегаполіс Одеса: «Я не хочу сусідів; Я хочу, щоб усі люди жили на своїх власних островах»²². У контексті роману ця цитата чудово відображає методологічний націоналізм Жаботинського: суспільство уявляють як чітко згруповані нації (народи, етнічні групи, раси)²³. Політичні висновки, засновані на цьому світогляді, можуть кардинально відрізнятись, але всі (ліві та праві, ліберальні й фашистсько-націоналістичні) ґрунтуються на методологічному націоналізмі як сучасній епістемі²⁴. Нації можна розглядати як «первинні» або «сконструйовані» з точки зору їх походження, але в будь-якому разі нація сприймається як стійке утворення з колективними рисами, схильностями та інтересами, що зберігаються протягом усього часу. Навіть більше, ця епістема протистоїть інтерсекційності, ставлячи національну ідентичність вище інших форм соціальної ідентифікації (так само, як клас операціоналізується в марксизмі). Нація є аналітичною категорією, настільки фундаментальною для методологічного націоналізму, що навіть ситуації, в яких національна групованість, очевидно, не відіграє значної ролі, викладені мовою націоналізму, але з негативним знаком — як «національна байдужість» і «неспільнота»²⁵. (За такою логікою, було б так само продуктивно використовувати мову ортодоксального фрейдизму для обговорення батьківських почуттів або профспілкового руху в термінах «сексуальної байдужості» чи «несексуальності».)

З точки зору методологічного націоналізму, немає кращого способу розповісти історію Східної Європи, ніж історія сплячих або активних «кривавих земель» (використовуючи виразну метафору Тімоті

²² Vladimir Jabotinsky, *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa* (Ithaca, 2005), 199.

²³ Про повстання Жаботинського проти імперської релятивізації та придушення національних форм див.: Marina Mogilner, «Racial Purity vs. Imperial Hybridity: The Case of Vladimir Jabotinsky against the Russian Empire», в *Ideologies of Race: Imperial Russia and the Soviet Union in Global Context*, ред. David Rainbow (McGill-Queen's University Press, 2019).

²⁴ Поп.: Andreas Wimmer, i Nina Glick Schiller, «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology», *Global Networks* 2, no. 4 (2002): 301–334; Andreas Wimmer, i Nina Glick Schiller, «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology», *The International Migration Review* 37, no. 3 (2003): 576–610.

²⁵ Tara Zahra, «Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis», *Slavic Review* 69, no. 1 (2010): 93–119.

Снайдера)²⁶. У такій перспективі дві нації не можуть мирно ділити одну територію. В ідеалі, кожна з них має отримати свою власну національну державу («острів»), чого можна досягти шляхом обміну населенням або більш насильницьких форм етнічної чистки. Компроміс із реальністю передбачає внутрішню правову сегрегацію, коли статус «меншини» дає групі право на культурний та демографічний ізоляціонізм. Історики можуть критично ставитися до політичних проявів націоналізму, але все-таки приписують цей світогляд головним героям своїх досліджень і формують історичну реальність, яку вони реконструюють відповідно. Звідси випливає природне очікування, що лише обмеження суспільного порядку утримають сусідні народи від геноцидного насильства один проти одного. Відповідно до цього типу соціального уявлення, сучасні єврейська, українська та польська нації мали бути присутніми на одній території багато століть тому, дотримуючись тієї ж моделі взаємин. Конструктивіст визнає еволюційний характер цих національних форм (і називає українців у минулому «русини»), тоді як примордіаліст відкинув би цей маневр як приховування фундаментальної стійкості нації (особливо враховуючи, що так чи інакше до поляків, євреїв чи росіян ніколи не ставляться за тією ж конструктивістською логікою).

Методологічний націоналізм є законним науковим підходом, який домінує в сучасних суспільних і гуманітарних науках. За іронією долі, це залишає велику частину історичної динаміки нації в сліпій зоні. Його основний принцип «реалізму групи» передбачає типовість соціальних реакцій усіх членів нації²⁷. Відповідно до цієї логіки, все, що не відповідає передбачуваній «національній» спільній колективній поведінці, можна концептуалізувати лише в термінах особистісної (моральної) девіації. Цей підхід виявляється занадто вузьким, щоб пояснити розбіжності в стратегіях, яких дотримуються різні верства всередині нації, навіть у ситуації максимальної одноманітності соціального досвіду, як-от колективна віктимізація єврейської громади під час Голокосту. Таким чином, незважаючи на постійні згадки тих, що пережили Голокост, про важливість класової диференціації для шансів уникнути смерті (С. 169, 175, 240, 252), книга Бартова не містить систематичного обговорення проблеми. Його підхід значною мірою ігнорує перспективу соціальної історії, тому вся проблема єврейської громадської адміністрації під нацистською окупацією — хто став членами юденрату чи єврейської поліції (Ordnungsdienst), чому і як вони

²⁶ Snyder, *Bloodlands*.

²⁷ Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge, 1996), 13–22.

це зробили — зводиться до питання моральної провини (яке, очевидно, важливе, але недостатнє як історичне пояснення). Говориться, що члени єврейської адміністрації «надзвичайно добре служили своїм гнобителям» і «працювали з ворогом» (С. 169), що близько до того, щоб назвати їх «ворогами нації». Проте чим відрізнялася моральна позиція єврейської адміністрації під час початкового періоду нацистської окупації від ролі лідерів громад під час радянської окупації чи польського уряду? Ретроспективно, очевидно, що існувала глибока різниця між дискримінаційною польською державою та репресивним радянським режимом, який заарештував і вигнав десятки тисяч євреїв, а також між радянським терором та геноцидним нацистським правлінням. Але залишається відкритим питання, чи була ця відмінність одразу зрозуміла людям «зсередини», щоб вони знайшли прийнятну співпрацю з одним режимом, а не з іншим.

Це питання не релятивізує моральну відповідальність за співпрацю з репресивними режимами, а лише представляє її як більш широку історичну проблему. Члени юденрату і поліції не перестали бути євреями лише тому, що їхній життєвий вибір був аморальним, і, як очікується, належна «національна» історія включатиме їх у загальний пояснювальний наратив, а не піддасть їх остракізму як «ворогів». Так само, «причетність єврейської поліції до облав, депортацій та масових розстрілів», коли «гестапівцям допомагала українська та єврейська поліція» (С. 176) порушує питання виділення ролі українців як злочинців. Якщо участь у Голокості членів єврейської громади, у тому числі «зрізу місцевої єврейської еліти» (С. 169), була проблемою особистої моральної невдачі, то навіщо по-іншому ставитися до українських чи польських вбивць (як до представників своїх «націй», а не морально зіпсованих індивідумів)?

У цьому випадку Бартов обирає протилежну позицію, розглядаючи тих неєвреїв, які рятували євреїв, як «моральних ізгоїв» своєї нації. Мабуть, мотивує його статистика: набагато більше людей завдавали шкоди євреям, ніж рятували їх. Навіть не ускладнюючи цю логіку такими ж «технічними» міркуваннями (скільки людей відлякувала від допомоги євреям загроза смерті?), можна поставити вагоміше питання: яка частина неєврейського населення Східної Галичини вступала в будь-який контакт (як вбивці чи рятувальники) з євреями? Із кількох мільйонів дорослих українців і поляків це були сотні тисяч, десятки тисяч чи тисячі? Яке число робить певний тип поведінки характерним для цілого народу, а не окремих його представників?

Як виявилось, іноді люди навіть не робили чіткого морального вибору — рятуючи певних людей, але «зраджуючи їхню дружбу» з іншими (С. 254). У якийсь момент Бартов був змушений визнати, що «в екстремальних обставинах люди поводитися несподівано, а часом і суперечливо, мотивуючись факторами, які часто суперечили один одному: ідеологічними переконаннями та упередженнями, а також альтруїзмом і мужністю, жадібністю та боягузством, а також як жалістю і співчуттям; черствою байдужістю і праведною люттям разом із страхом відплати й непокори» (С. 250). Цей висновок суперечить поясненню, заснованому на колективній ідентичності (що поділяється всією національною групою і зберігається протягом тривалого історичного періоду). Обидва підходи видаються односторонніми: один ігнорує роль соціально-політичних структур і групової солідарності, а інший припускає реальність певних стійких схильностей, повсюдно поширених у всій національній групі. Зрештою, книжка Бартова включає в себе останнє пояснення, засноване на методологічному націоналізмі. Як наслідок, це залишає без відповіді два ключових питання: чому Голокост був таким смертоносним у регіоні, який не знав передісторії антиєврейського насильства (якщо «сусіди» були його найчисленнішими винуватцями)? І чому «сусіди»-неєвреї так масово обернулися проти місцевих євреїв (якщо Голокост був організований і координований нацистами)?

Виняткова польова робота Бартова містить докази, що пропонують альтернативну інтерпретацію Голокосту у Східній Галичині — таку, яка визнає центральну роль українців і поляків у Голокості, не потрапляючи в пастку телеологічних схем. Незважаючи на його спроби довести протилежне, книжка Бартова показує, що минуле не відіграло вирішальної ролі в розв'язанні геноциду після 1941 р. — ні дружба сусідів у 1930-х рр., ні міжобшинна напруженість у XVII столітті. Важливо, що сформульований образ єврейської чужорідності був широко доступним для місцевого населення з середньовічного періоду, але не менш важливо, що цей троп не був повністю реалізований і експлуатований до дуже конкретного моменту часу. Замість каталогізації антиєврейських проявів — які залишалися відносно рідкісними та спорадичними, перш ніж раптово стали повсюдними та абсолютно смертельними — має сенс приділити пильнішу увагу структурним перетворенням галицького суспільства напередодні Голокосту.

Націоналізуючий режим міжвоєнної Польщі створив структурну ситуацію масової політики, яка не була опосередкована справді демократичними інституціями, особливо в останні роки режиму «санації».

Невдала спроба створити життєздатну політичну співдружність спонукала польську правлячу еліту до реалізації проекту інтеграції нації як моральної спільноти громадянських чеснот, а не прав²⁸. Цей консервативний проект (іноді межує з тоталітарним ідеалом²⁹) передбачав залучення всіх у політичну сферу, але не залишаючи цим суб'єктам жодної іншої ролі, окрім як демонструвати свою відповідність високим стандартам проголошеної моральної спільноти. У цьому сенсі політична культура «санації» була аналогічною членству в церкві (у католицизмі «санація» означає ретроактивне підтвердження недійсного шлюбу, яке, ймовірно, можна було б метафорично поширити на невдалий суспільний договір як основу політичного співдружності). Те ж саме політичне уявне пронизало і продукт епохи «санації» — фашистську ідеологію українського «інтегрального націоналізму», яка, за словами його сучасного дослідника, сприймалася не просто як політична теорія, а як релігія³⁰.

Поєднання масової політичної мобілізації та придушення демократичних інституцій разом з ідеологічною цензурою призвело до ситуації, коли мова мобілізованої групи змушена була спиратися на архаїчні маркери відмінностей (що сягають старих міжконфесійних антагонізмів) через відсутність інших законних способів формування політичних інтересів і солідарності. Одним із наслідків такої примітивізації політичної мови була «етнізація політики» (а не «політизація етнічності»)³¹: конфлікти та інтереси моменту потрібно було кодувати за допомогою цілісних тропів моральних спільнот. Саме тоді старі етнокультурні стереотипи відродилися й затребували нових якостей сучасних ідеологій: католицизм і польськість виступали за громадянські чесноти, українськість — за відсталість і громадський безлад, а єврейськість — за економічну експлуатацію та політичну диверсію (Бартов щедро цитує ці клішовані метонімії прямих політичних заяв по всій книзі без деконструкції їхньої новизни та вбудованості в конкретний політичний момент). У Польщі не відбулося нічого, що хоча б віддалено нагадувало Голокост, але примітивізація політичної мови у поєднанні

²⁸ Див.: Eva Plach, *The Clash of Moral Nations: Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935* (Athens: Ohio University Press, 2014).

²⁹ Пор.: Jerzy Holzer, «Poland: From Post-War Crisis to Authoritarianism», у *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39: Systematic Case Studies*, ред. Dirk Berg-Schlosser, і Jeremy Mitchell (Houndsmills, 2000), 352.

³⁰ Олександр Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–30 рр.): Нариси інтелектуальної історії* (Київ, 2013), 203–222.

³¹ Ця термінологічна відмінність розглядається в: Ilya Gerasimov, *Plebeian Modernity: Social Practices, Illegality, and the Urban Poor* (Rochester, 2018), 67–71.

з масовою політичною мобілізацією населення сформувала небезпечну модель недемократичної політики участі. Якщо повністю залишити цю модель на сили низової самоорганізації (не перевірено навіть фальсифікованими виборами до представницьких органів влади), вона потенційно була здатна перетворити політичне суперництво на етнічні чистки — оскільки учасників змагань тепер розуміли не як політичні програми чи партії, а як колективні тіла «народів».

У цьому сенсі найвизначнішим епізодом 1930-х рр., про який йдеться у книжці, було не відкрите протистояння між польською державою та українськими націоналістами, пов'язане з кампанією пацифікації (яку сучасні історики оцінюють як більше пропагандистський феномен)³², а внутрішню перебудову в рамках українського руху. З кінця XIX століття українське товариство «Просвіта» відігравало роль інтелектуального центру українського національного руху, утримуючи широку мережу місцевих осередків. У книзі Бартов віддає належне політичній ролі «Просвіти» в Польщі, хоча й дещо непослідовно: «Багато її членів відкрито підтримували політичну партію... УНДО, Українське національно-демократичне об'єднання» (С. 106). «У 1929 р. було підраховано, що партія здобула 70% голосів українців у Бучацькому окрузі» (С. 110). «З шістдесяти шістьма тисячами українців у Бучацькому районі напередодні війни місцева філія [“Просвіти”] повідомила про 1150 зареєстрованих платників, а також про додаткові 8000 членів у п'ятдесяти шести читальних клубах. ... Загалом члени читальського клубу “Просвіта” становили 10% українського населення Галичини» (С. 109–110). На попередній сторінці Бартов наводить різну статистику, пов'язану з початком 1930-х рр., згідно з якою «у 1931 р. в бібліотеках “Просвіти” було лише п'ять тисяч книг на сімдесят дві тисячі українців. ... Навіть українська бібліотека міста Бучач, яка налічувала 628 томів, мала лише двадцять п'ять зареєстрованих читачів» (С. 108). Слідуючи своїм джерелам, автор постійно коливається між визнанням високого ступеня української національної мобілізації та — буквально на наступній сторінці — демобілізації. Бартова помітно бентежить невідповідність між зростаючими формальними цифрами та «само-сприйняттям “Просвіти” протягом 1930-х рр... [як] об'єднання, яке бореться і за фінанси та більшу підтримку й лояльність з боку людей, яких вона сподівалася просвітити», і з наріканнями активістів про «за-непад та інертність читальських клубів» (С. 107), а також з наріканнями селян на елітарність міської інтелігенції, що не бажає систематично працювати на селі (С. 108).

³² Див.: Роман Високий, ред. *Пацифікація Галичини 1930 року. Документи*, т. 1 (Львів, 2018).

З точки зору методологічного націоналізму всі форми національного руху є однаково «національними», чи то «Просвіта», чи то УНДО, чи Організація Українських Націоналістів (ОУН) (популярність останньої на Бучаччині в 1930-х рр. констатується в книжці без будь-яких емпіричних доказів, ймовірно, просто як ретроспективна проєкція її численної сили в 1940-х рр.). Звідси Бартов робить висновок: «[До 1939 р.] український націоналізм був усталеним фактом, навіть якщо багато селян мали нагальніші питання, які потрібно було вирішувати в повсякденному житті» (С. 110). Сентенція є промовистою в сенсі сприйняття націоналізму як трансцендентального явища, яке може стати «усталеним фактом» незалежно від реальної кількості націоналістів. Що важливіше, суперечливі, здавалося б, оцінки динаміки українського національного руху 1930-х рр. виявляють його структурну перебудову. «Просвіта» була типовим продуктом епохи елітарної політики, спрямованої на охоплення селянської більшості, але не здатної інституціалізувати будь-яку автономну ініціативу селян³³. Щоб компенсувати це притаманне їй обмеження, «Просвіта» підтримувала сільськогосподарські кооперативи як засоби самоорганізованої селянської господарської діяльності (зокрема, у Російській імперії)³⁴ та сучасні політичні партії, як-от УНДО, що належним чином зауважує Бартов. Її власний формат національної активності безнадійно застарів до 1930-х рр.: читання українських книжок уже було недостатнім, щоб не відставати від сфери масової політики; 5000 книжок для всієї провінції були краплею в морі, не здатною підтримувати публічну сферу; і, налічуючи менше 1200 повноправних членів, «Просвіта» була лише джентльменським клубом. Таким чином, зростання кількості місцевих осередків «Просвіти» не суперечило песимістичній оцінці її реальної ролі в суспільстві. Оскільки старе бачення націотворення «Просвіти» більше не визнається селянською більшістю як значуще, а демократична правова політика, яку втілювала партія УНДО, дедалі більше втрачала позиції впродовж 1930-х рр., більшість галицьких українців

³³ Пор.: «Лише 564 особи вступило в організацію за перші вісім років існування “Просвіти”, високі збори та вартість видань якої закривали доступ селянським масам, роблячи її ще одним культурним товариством “для інтелігенції”» (див.: Paul R. Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont* (Toronto, 2002), 123.

³⁴ Steven Lan Guthrie, «The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917» (PhD diss., University of Michigan, 1990), 216–219; С. Бабенко, та ін., *Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів* (Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995), 224–232; Mark Baker, «Peasants, Power, and Revolution in the Village: A Social History of Kharkiv Province, 1914–1921» (PhD diss., Harvard University, 2001), 102; Alexander Dillon, «The Rural Cooperative Movement and Problems of Modernizing in Tsarist and Post-Tsarist Southern Ukraine (New Russia), 1871–1920» (PhD diss., Harvard University, 2003), 399–406.

залишалися буквально безмовними, будучи не в змозі висловити свої почуття групової приналежності. Саме це зробило фашистську ОУН потенційно актуальною, якщо не популярною: її прийняття донцовського наполягання на «чинному націоналізмові» як єдиний справжній формі доказу приналежності до нації³⁵.

Отже, до 1939 р. ситуація була ще драматичнішою, ніж її презентує Бартов: міжвоєнна Польща зуміла розпалити масову політичну мобілізацію заради ідеалу квазі релігійної моральної спільноти, водночас приборкуючи легальні виходи для демократичної масової політики, принаймні для українських виборців, і компрометуючи старіші форми національного активізму з епохи до приходу масової політики (як-от «Просвіта»). Структурне становище політичного суспільства, що визнає етноконфесійні нації основними легітимними формами групової та індивідуальної участі в моральній спільноті як громадянський ідеал, збігалася з афатичною нездатністю занадто багатьох громадян висловити свою приналежність до нації в інших формах, ніж фізичні дії (політика тіла). Більшість українських галичан залишилися поза межами будь-якої інституційної форми сучасної національності, яка передбачала б регулярне спілкування з однодумцями та політичними лідерами. Іншими словами, вони не були інтегровані ні в елітарну громадську сферу «Просвіти», ні в парламентську партійну політику, яку представляла УНДО (або таємна мережа ОУН)³⁶. Незалежно від планів українських політичних лідерів, які тепер дедалі більше належали до ОУН, більшість українців були виключені з будь-якої сучасної версії уявної спільноти, від якої, як колективного суб'єкта, можна було очікувати, що вона буде проводити ту чи іншу націоналістичну політику та виявляти однорідне ставлення до інших груп. У реальності можна передбачити, що їм були властиві лише індивідуальні упередження щодо євреїв, поляків, буржуазії чи будь-якого іншого колективного утворення. Усі вони, мабуть, розділяли занепокоєння з приводу їх

³⁵ Для детального аналізу впливу Дмитра Донцова на ідеологію різних прошарків ОУН, див.: Myroslav Shkandrij, «National Democracy, the OUN, and Dontsovism: Three Ideological Currents in Ukrainian Nationalism of the 1930s-40s and Their Shared Myth-System», *Communist and Post-Communist Studies* 48, no. 2–3 (2015): 97–272. Як і Олександр Зайцев та інші українські дослідники цієї теми, М. Шкандрій намагається не характеризувати ідеологію ОУН як фашистську через її відданість «українській незалежності шляхом насильницької революції» та суперечливу інформацію про расовий антисемітизм (як щось чуже фашизму). Досить сказати, що Беніто Муссоліні, напевно, був би здивований такому тлумаченню фашизму. Пор.: Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York, 2004).

³⁶ Загальна кількість членів ОУН у Західній Україні не перевищувала 8–9 тис. у 1939 р. – з приблизно 5 мільйонів польських українців (один член на 600 осіб) (див.: Myroslav Shkandrij, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956* (New Haven, 2015), 3; Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven, 2003), 144.

невловимої належності до національної спільноти та розчарування через відсутність у них засобів для підтвердження цієї належності.

Радянська окупація ще більше загострила ситуацію, повністю знищивши будь-які форми інституціалізованої суперечливої масової політики, перекинувши таким чином соціальну напругу та конфлікти в сіру зону суспільної самоорганізації та протизаконності³⁷. За словами очевидця, якого цитував Бартов,

Совети «тримали всіх у лещатах», але «миру не було». Він бачив це як час невпинного страху й підозрілості: «Поляки доносили на поляків, українці доносили на українців, а євреї [також] доносили». (С. 152)

Це стислий опис «холодної громадянської війни», яка характеризувала все радянське суспільство 1930-х рр. й була тепер експортована до Галичини. Ця ключова передумова будь-якого геноциду (соціального чи етнічного) вимагає хоча б короткого обговорення.

Приголомшені масштабами насильства, розв'язаного сталінським режимом, історики СРСР все ще намагаються узгодити образ всемогутньої державної машини терору (виробленої десятиліттями тому «тоталітарною школою» істориків) зі свідченнями багатоманітних взаємодій з радянською державою на низовому рівні (забезпечених різними напрямками ревізійністського підходу до сталінізму). На зламі цього тисячоліття проблема існування автономної соціальної агенції та індивідуальної суб'єктності в умовах репресивного режиму, що безжально нав'язує ідеологічну ортодоксальність, була вирішена історіографічною школою «радянської суб'єктивності» шляхом найменшого опору. Було припущено, що більшість людей, мабуть, прийняли більшовицьке політичне уявне й охоче стали свідомо радянськими (по суті, старий «тоталітарний» аргумент, але перевернутий)³⁸. Здається, що ця перспектива все ще домінує в цій галузі, фактично відкидаючи дослідження нерадянської суб'єктності та нецентралізованих (або навіть низових) векторів сталінського терору, оскільки не ставить під сумнів старі припущення про тотальний державний контроль та повну відповідність режиму. Тим часом послідовний розвиток початкового ревізійністського уявлення Шейли Фіцпатрік щодо участі в радянських ідеологічних кампаніях як форми розв'язання внутрішньогрупових конфліктів має потенціал для більш динамічної та складної переоцінки дилеми

³⁷ Розробку поняття протизаконності у застосуванні до сучасної російської історії див.: Gerasimov, *Plebeian Modernity* (частина 5).

³⁸ Див.: «The Analysis of Subjectivization Practices in the Early Stalinist Society», *Ab Imperio* 3 (2002): 209–417.

автономних суб'єктів за сталінщини³⁹. Застосування цієї моделі за межами періоду часу та специфічної кон'юнктури культурної революції показує, як окремі особи та групи захищали власні інтереси, використовуючи наявний репертуар вирішення конфліктів у репресивному сталінському режимі. Принаймні в короткостроковій перспективі, хтось особисто отримував вигоду від кожного випадку терору, тому цілком логічно вбачати за ескалацією терору відповідне зростання конфліктів між індивідуальним і колективним суб'єктами, що дає ефект неоголошеної громадянської війни.

У цій гіпотезі немає нічого нового. Нерозвиненість та неефективність радянської держави була продемонстрована давно, навіть у тій сфері, яка, очікувалось, буде її першочерговим пріоритетом — пропаганді⁴⁰. Водночас було показано, що сталінський терор «був сумою тисяч людських дій в еволюційній взаємодії з центральною партійною політикою. ... Рядові члени партії, робітники, керівники, інженери та інші брали участь повною мірою та активно»⁴¹. Ці висновки пояснюють, чому сплеск терору в 1930-х рр. був настільки ірраціонально контрпродуктивним навіть за стандартами репресивного режиму: оскільки його рушійна сила виходила не тільки згори, а й (або навіть більше) знизу. Не релятивізуючи вбивчу природу сталінського режиму, цей висновок спонукає до переоцінки ролі радянського суспільства в ескалації більшовицьких «постійних чисток» до ступеня повномасштабної громадянської війни. Саме поняття «радянське суспільство» також потребує перегляду, щоб відобразити його глибоко роздроблену і навіть атомізовану природу — результат перекриття площин протиріч між етнічністю, економічним та соціальним статусом, переконаннями, регіональною спорідненістю тощо, не кажучи вже про міжособистісне суперництво та конфлікти. Фундаментальна «імперська ситуація» співіснування та накладання різних таксономій різноманітності не зникла з розпадом Російської імперії, а центральне значення задачі управління розмаїттям аж ніяк не зникло до середини XX століття⁴².

³⁹ Напр.: Sheila Fitzpatrick, ред., *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931* (Bloomington, 1978). Продуктивність такого підходу демонструє дійсно новаторська інтерпретація ідеологічних кампаній у Радянській Білорусі, див.: Andrew Sloan, *Jewish Revolution in Belorussia. Economy, Race, and Bolshevik Power* (Bloomington, 2017).

⁴⁰ Поп.: David Brandenberger, *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror Under Stalin, 1927–1941* (New Haven, 2011).

⁴¹ Wendy Z. Goldman, *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia* (Cambridge, 2011), 22.

⁴² Див.: Jane Burbank, «Empire and Transformation: The Politics of Difference», у *Comparing Modern Empires: Imperial Rule and Decolonization in the Changing World Order*, ред. Tomohiko Uyama (Sapporo, 2018), 11–33.

Оскільки радянський режим відмовився від неоднозначності (якщо не гнучкості) своєї політики епохи НЕПу і перейшов до нав'язування жорсткої моделі стандартизованої соціалістичної співдружності в 1930-х рр., уся соціальна сфера, яка не відповідала цій нормативній моделі, була залишена напризволяще. В індивідів було три варіанти вираження своєї соціальної волі: відповідність, опір і використання системи на власну користь. Усе це по-різному сприяло ескаляції смертоносного насильства, і в поєднанні мало геноцидний ефект, у багатьох відношеннях суміжний з Голокостом: організований правлячим режимом, але можливий у таких жажливих масштабах лише за участю «сусідів». Радянська громадянська війна «усіх проти всіх», навіть якщо «холодна» — велася через посередництво державної машини терору, а не протиборчих армій — була найсмертоноснішою.

Окрім руйнування старих політичних інституцій та розгортання громадянської війни в Галичині, радянська окупація також скомпрометувала старі мережі солідарності, які люди бачили як фундаментальні, як останній засіб соціальної згуртованості. «Єврейство», «польськість» та «українськість» втратили будь-який стійкий зміст, коли ці, здавалося б, самоочевидні архаїчні форми етноконфесійної групованості, які пропагувалися під час режиму «санакції», були поставлені під сумнів радикальними соціальними перетвореннями, депортаціями за етнічною приналежністю та політичними чистками.

Проблема не в тому, що радянський режим спровокував зростання націоналістичного опору, а в тому, що націоналізм лідерів більше не міг чітко визначити свою основу. Українська, єврейська і навіть польська нації були розколоти за класовими та політичними лініями (на додаток до тривалого становища політичної пасивності) і, таким чином, не демонстрували жодної одностайності та згуртованості. Структурно, кажучи словами Бартова, «націоналізм став усталеним фактом» — точніше, націоналізми, які диктувалися урядом «санакції» та його українськими опонентами, а також радянськими репресіями. Водночас, ці націоналізми розглядали свої «уявні спільноти», насамперед, як моральні спільноти і не мали жодних засобів координації колективних дій згідно з якимось узгодженим планом: ні ЗМІ для його поширення (масова преса, організаційна структура, загальні збори), ні інфраструктури, необхідної для її керованої реалізації, не було.

У цьому контексті німецьке вторгнення в червні 1941 р. спровокувало ідеальний шторм. Усі попередні структурні чинники об'єдналися в радикально новій обстановці, щоб створити кумулятивний ефект: відсутність політичних інститутів і відродження старих образів етнокультурної

групованості, культ національної згуртованості та розчарування через відсутність навіть необробленої соціальної тканини для підтримки групової солідарності, фактична громадянська війна та сміливі плани націоналістичних лідерів щодо ліквідації своїх опонентів. Німецька окупація не тільки зняла «обмеження суспільного порядку» (С. 120), але й зробила практичну належність до нації питанням життя чи смерті. Жодної солідарності з «уявною спільнотою» не було достатньо як доказу для імунітету проти переслідування за дуже «фізичними» звинуваченнями у приналежності до «неправильної» раси або політичного переконання. Потреба чітко засвідчити належність до правильної сторони була такою ж важливою, як і носити форму на полі бою, оскільки світова війна спустошила суспільство, яке вже було підірвано латентною громадянською війною, у ситуації істеричної моральної паніки, що посилюється відсутністю адекватної мови (не кажучи вже про інституційні форми) політичного самовираження. Дещо спрощуючи, ефект цієї багатошарової безодні суспільної дезінтеграції можна звести до висновку: єдиний спосіб не стати жертвою — це довести свою належність до злочинців.

Важливо підкреслити «трансетнічний» характер цієї формули (рівною мірою застосовний до неєвреїв і євреїв), а також фундаментальний пріоритет невітленого прагнення до членства в легальній національній спільноті над ксенофобією чи ідеологічною ворожнечею як основною рушійною силою дії тих, кого дослідниця геноциду в Руанді Лі Енн Фуджі назвала «приєднавцями» («joiners»)⁴³:

Завдяки взаємодії в групах та діяльності групи, «приєднавці» прийшли до участі в насильстві через низку поетапних кроків. Кожен зроблений крок створював імпульс для наступного. Приєднавшись до насильства, вони продовжили свою участь, оскільки «робота» в групах надала їм потужну групову ідентичність, яку потім відтворили конкретні практики, що формують ідентичність групи. За аналогією з тезою Чарльза Тіллі (1985), яка описує формування європейських держав, про те, що війни створюють держави, — я стверджую, що вбивство породжує групи, а групи — вбивства⁴⁴.

⁴³ «Приєднавці» («joiners») були учасниками геноциду на найнижчому рівні. Вони не очолювали та не організували геноцид, але були відповідальними за здійснення більшої частини насильства проти тутсі в їхніх громадах. «Приєднавці» не мали попередньої військової чи поліцейської підготовки, але виконували своє завдання організовано. ... «Приєднавці» були, у кожному розумінні цього терміна, «звичайними» чоловіками та жінками своїх громад» (Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca, 2009), 15–16).

⁴⁴ Fujii, *Killing Neighbors*, 154.

Стати злочинцем було єдиним практичним способом «зобразити націю», межі якої були так нечітко визначені як подібна до релігійної моральна спільнота, що робить ідентичний екзистенційний вибір (а не колективно працює над певними прагматичними цілями). Легкодоступний старий антисемітський троп (а тим більше — систематичне переслідування євреїв нацистами) допоміг ідентифікувати жертву, але віктимізація Іншого була лише засобом досягнення мети: доказу приналежності до нації без посередництва громадськості, соціальних інституцій, або навіть розроблених протоколів громадської поведінки. Таким же чином, люди, які рятували євреїв, найімовірніше, були тими, хто найменше дбав про підтвердження власного статусу в нації — хто належав до лав громадських лідерів (духівники, члени адміністрації і навіть командири ОУН) або, найчастіше, до маргіналів. Подібно до інших викладів дослідників Голокосту, Бартова вибірка людей, які рятували євреїв, зображує кількох дуже бідних людей, у тому числі жебраків, змішану польсько-українську родину та «ексцентричного польського шляхтича, що живе на краю [українського] села» (С. 242, 246, 248, 251, 258). Структурно ці категорії соціальних маргіналів (поряд з іншими, наприклад, старі чи ті, що живуть за межами села) могли бути однаково схильними подолати свою маргінальність, ставши «приєднавцем», тому сам по собі їхній статус не зумовлював певного ставлення до євреїв. Однак маргінали були менш сприйнятливі до моральної паніки (вони самі були однією з її причин) і мали менше шансів бути прийнятими національною спільнотою на правах повноправних членів, тому їм було дещо легше ігнорувати тиск щодо приєднання до національної спільноти злочинців.

Альтернативне тлумачення доказів, зібраних Омером Бартовим (і лише частково вміщених в його книзі), пропонує протилежне пояснення масового вбивства євреїв їхніми сусідами-неєвреями. Його рушійною силою була не укорінена ненависть до Іншого, а невітлене бажання бути прийнятим спорідненою спільнотою — за будь-яку ціну. Це пояснення не применшує трагедії єврейських жертв і не релятивізує відповідальність їхніх вбивць. Він розкриває універсальний механізм сучасного геноциду, якому завжди сприяють чи безпосередньо здійснюють «сусіди». Більшість жертв геноциду у XX столітті постраждали від рук членів їхніх соціальних мереж («сусідів»). Це було результатом основної функції геноциду як спроби «негативно» накреслити нові межі політичної спільноти — шляхом стигматизації тих колишніх членів старого державного устрою, яких найлегше було ідентифікувати як «чужих» або «ворогів народу». Цей механізм замінював «позитивний»

сценарій (обговорюється в нормативних теоріях націоналізму) і використовувався лише в ситуації повного розчарування, викликаного нездатністю розробити та обґрунтувати цілісну програму нового національного об'єднання або відсутністю засобів для її реалізації.

Таке розуміння геноциду також релятивізує очевидну різницю між Голокостом у Західній Європі (переважно бюрократизована процедура виявлення певної категорії безправних громадян та забезпечення їх організованої депортації) та у Східній Європі (по суті, поля вбивства всіх категорій євреїв). Аналогічно, значний контраст між суспільствами з довгою історією антиєврейського насильства та тими, які славилися традицією мирного співіснування, не має значення, коли мова йде про пояснення масштабів Голокосту, оскільки антисемітизм не був основною причиною переслідувань євреїв. У країнах Вісі — Німеччині, анексованій Австрії, Італії — так само, як і на балтійських чи польських територіях, Голокост відбувся в контексті серйозних проблем безпеки, спровокованих світовою війною, та моральної паніки в поєднанні з громадянською війною. Щоб мобілізувати атомізованих і деморалізованих сусідів у націю в суспільстві з демонтованими інститутами політичної демократії, всюди в Європі певні категорії «сусідів» були визначені як законні об'єкти внутрішньообщинного вбивчого насильства, так що «вбивство породило групи і групи породили вбивства» (Фуджі). Євреї стали основними кандидатами на геноцидне знищення через повсюдну доступність старовинних образів міжконфесійної ворожнечі: у ситуації цензурованої та примітивізованої політичної мови, коли суперечлива політика була фактично замінена особистим позиціонуванням по відношенню до нормативної моральної спільноти, архаїчна відраза до єврея як втілення чужої віри, обличчя та одягу стала головним маркером іншості.

Важливо підкреслити, що в 1930-х рр. це було вже радше шаблоном, аніж актуальною емоційною реакцією: сучасна антисемітська моральна паніка вбачала головну загрозу у високо асимільованих й інтегрованих світських євреях, а не в самоізолюваних ортодоксальних громадах⁴⁵. Навіть більше, у сучасному масовому суспільстві потрібно було спочатку побудувати гетто та загнати в нього певні категорії сусідів, щоб позначити їхнє єврейство, а не розчищати якісь раніше явні осередки цілісної, фізичної та моральної іншості, як було представлено

⁴⁵ Цей механізм повністю розкрився вже на зламі століть, про що свідчить зростання сучасного політичного антисемітизму у Відні кінця XIX — початку XX століть або у пізній імперській Росії (див.: Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York, 1980); Marina Mogilner, *Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia* (Lincoln, 2013) (частина 3)).

нацистською пропагандою. Цей різкий контраст між пропагандою та реальністю підкреслює відокремленість єврейства (і антисемітизму) від прагматичної спрямованості геноциду, який прийняв форму Голокосту. Знушення та віктимізація євреїв як безперечного Іншого були не випадковими, утім ключовим фактором стала наявність потужного образу чужорідності, легко розпізаного на ірраціональному рівні потенційними членами моральної спільноти. Стисло кажучи, ось що означає етнізація політики. Народ ромів також сприймався як яскравий символ іншості, який апелював до народної психіки та поділяв долю євреїв (незважаючи на те, що роми не брали участі ні в якій «конкуренції націй» чи «економічній експлуатації», як риторичні спроби раціоналізувати логіку геноциду пояснили б антисемітизм). Іншим ідеальним кандидатом на роль цапа-відбувайла для розчарованої моральної спільноти європейських сусідів були б мусульмани, враховуючи давню традицію взаємної міжконфесійної демонізації. Проте в той час мусульманське населення було незначним у більшості західноєвропейських країн, тому стародавній образ антимусульманської ворожості не був реалізований тодішньою пропагандою. Ця модель може здатися частково спростованою випадком Нідерландів: країна мала демократичну форму правління в 1930-х рр. і не постраждала від громадянської війни, на відміну від Італії після 1943 р., Австрії в 1934 р. чи, по суті, Німеччини, напередодні нацистського захоплення (або Радянського Союзу, як говорилося раніше). І все ж 73% із 140 000 євреїв країни загинули під час Голокосту, що є найбільшою часткою порівняно з будь-якими іншими країнами Західної та Центральної Європи (у сусідній Бельгії загинуло 40% із 66 000 євреїв). Хоча історики досі сперечаються про коріння «голландського парадоксу», важливо підкреслити, що він добре відповідає моделі геноциду, коротко викладеній раніше. Перш за все, визначення соціального конфлікту як громадянської війни залежить від аналітичної моделі вченого, а не від умовностей національної історіографії. Розриви між протестантами, римо-католиками та соціалістами глибоко проникають у міжвоєнне голландське суспільство, що посилює моральну паніку, тоді як повітряне бомбардування повсталого крейсера *De Zeven Provinciën* у 1933 р. чи зіткнення під час йорданського бунту в липні 1934 р. можна розглядати як епізоди громадянської війни в імперській державі⁴⁶. Ще

⁴⁶ Frank van Vree, «Media, Morality and Popular Culture: The Case of the Netherlands, 1870–1965», у *Twentieth-Century Mass Society in Britain and the Netherlands*, ред. Bob Moore, і Henk van Nierop (New York, 2006), 79–92; John Ingleson, *Workers, Unions and Politics: Indonesia in the 1920s and 1930s* (Leiden, 2014).

більш показовою є низка статистичних закономірностей, виявлених кількісним аналізом досить добре збережених даних про депортацію євреїв. Нідерланди становлять типовий випадок Голокосту сусідами: ідентифікацією євреїв, їх арештами та депортаціями займалися винятково нідерландські громадяни, як ті, що були на державній службі, так і добровільні інформатори. Усупереч очікуванням, заснованим на традиційних інтерпретаціях Голокосту, в муніципалітетах з більшим відсотком католиків серед населення євреї мали кращі шанси на виживання (і що менше католиків, то гірші шанси вижити для євреїв). У той же час муніципалітети, в яких антисемітський голландський націонал-соціалістичний рух (NSB) отримав найменшу кількість голосів на парламентських виборах 1939 р., депортували найбільшу кількість євреїв. Факторами, які безпосередньо корелювали з вищою активністю «сусідів», які видавали євреїв, були (передбачувано) вищий ступінь співпраці місцевої поліції з нацистами та більш інтенсивна фрагментація місцевого суспільства за конфесійними ознаками (католики vs протестанти)⁴⁷.

Ці кореляції свідчать про те, що католицький антиюдаїзм і сучасний антисемітизм (за оцінкою відносної підтримки NSB) не відігравали значної ролі або взагалі не мали значення для готовності людей висилати євреїв. Важливим було розчарування щодо перспектив досягнення єдності нації в структурній ситуації конфесійного розколу, яке ще більше підсилилося затяжною економічною кризою та втратою державою суверенітету після окупації. Механізми політичної демократії не могли пом'якшити наступ моральної паніки під нацистською окупацією. У цьому відношенні не було різниці між «бюрократичним» Голокостом голландців і кривавим Голокостом українців: перші спиралися на державний апарат, який мав монополію на насильство, другі, не маючи власної держави, виконували свої функції шляхом прямої дії. Проте в обох випадках механізми та обґрунтування знищення євреїв як «обраних чужинців» були ідентичними: «сусіди» прагнули механічно гомогенізувати свою уявну моральну спільноту, не маючи позитивної програми та політичних засобів конструктивної інтеграції.

Таке бачення історії Голокосту постало під впливом останньої книжки Омера Бартова та є спробою узгодити її емпіричні висновки, які підкреслюють центральну роль сусідів-неєвреїв у знищенні

⁴⁷ Marnix Croes, «The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival», *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (2006): 474–499; Peter Tammes, «Associating Locality-Level Characteristics with Surviving the Holocaust: A Multilevel Approach to the Odds of Being Deported and to Risk of Death among Jews Living in Dutch Municipalities», *American Journal of Epidemiology* 188, no. 5 (2019): 896–906.

галицьких євреїв, з історичними свідченнями про дуже низький рівень антиєврейського насильства в регіоні. Ці два елементи — відносну спонтанність масових вбивств та масштабність залучення сусідів — можна вважати центральними характеристиками сучасних геноцидів загалом, що змінює традиційне розуміння їх причинно-наслідкових зв'язків. Це не передісторія міжетнічних зіткнень, яка автоматично вказує на неминучість повномасштабного геноциду в майбутньому, і навіть не розвинена традиція таврувати групи як Іншого. Геноцид може розвинути з і, здавалося б, звичайної ситуації за кілька років або навіть місяців, коли невдалий національний проєкт розбухується його лідерами у напрямку самоочищення. Це може статися в умовах глибокої моральної паніки та збою (або відсутності) демократичних політичних інститутів, в умовах масової мобілізації та під загрозою національному суверенітету. Отже, війна, що триває і супроводжується громадянською війною або їй передує, є найбільш вірогідним провідником для геноциду. Він може бути націлений на етнічну, релігійну, політичну чи будь-яку іншу групу залежно від місцевих обставин. Його викликає не стільки ненависть до «інших», скільки сум'яття через відсутність ясного шляху до гармонії спільного майбутнього.

Післямова Іллі Герасимова до українського перекладу статті

Коли сусідам доводиться ненавидіти: громадянство у *Herrenvolk democracy*

Переклад А. Портнова

Інтенсивність осмислення Голокосту в Україні немає прецедентів серед тих країн, що безпосередньо його пережили⁴⁸. Принаймні, якщо говорити про академічну та довкола академічну сфери, де роботу дослідників з різних регіонів координує Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Таке враження щодо України виникає не тільки порівняно із Російською Федерацією чи навіть з Литвою, але й з Францією чи Італією. Мабуть, тільки в Німеччині обговорення Голокосту відбувається інтенсивніше як на академічному, так і в суспільно-політичному вимірах. І саме український «приклад» дозволяє подолати численні шаблони в осмисленні Голокосту, які сформувалися упродовж останніх десятиліть, що промовисто засвідчило дослідження Омера Бартова — нехай і всупереч бажанню автора.

⁴⁸ Висловлюю щире подяку редакції часопису «Проблеми історії Голокосту: український вимір» за увагу до моєї статті й перекладачам за їхній професійний переклад українською мовою.

У певному сенсі видається, ніби всім хотілося б, щоби Голокост був наслідком зв'язного антисемітизму німців. Навіть сучасним німцям так значно простіше, адже й сам політичний проєкт повоєнної ФРН спирається на визнання колективної відповідальності й провини за Голокост, і будь-який науковий ревізіонізм набуває політично субверсивного характеру. Простіше «офірувати» одну країну, один народ в обмін на гарантію: нічого подібного більше не трапиться, адже німці більше ніколи не повернуться до колишнього антисемітизму (чи, щонайменше, ми вже знаємо, що без їхньої участі повторення Голокосту неможливо). Так само всім, із російською опозицією включно, простіше думати, що путінізм — це суто російська проблема. Ми визнаємо, що в усьому винна російська історія, російський народ, російська інтелігенція з їхнім неправильним «генофондом». Проте ми будемо певні, що ніде більше в пострадянських країнах не з'являться олігархи, що ставлять власні бізнес-інтереси вище за інтереси людей; авторитарні режими, готові заради збереження влади розв'язувати зовнішні війни та внутрішні репресії; спрагли до влади націоналісти, які готові проводити етнічні чистки. Як добре, що ціла проблема полягає в російському імперському минулому, і всі ці політичні проблеми залишаються винятково долею РФ!

На жаль, у випадку Голокосту, така заспокійлива ідентифікація зла з конкретною країною та народом не працює. Так, нацистський режим створив структурні умови для систематичного знищення євреїв та ромів й послідовно проводив політику геноциду. Однак всюди, від РРФСР на сході до Франції на заході, від Нідерландів на півночі до Італії на півдні основними або навіть винятковими виконавцями геноциду були «сусіди», а не злі окупанти. Тільки антисемітові видається природним розрізняти «німців» і «німецьких євреїв» — здебільшого останні соціально-культурно відрізнялися від «християн» не більше, ніж німецькі католики відрізняються від німецьких лютеран. Проте випадок Нідерландів або Італії чи Вішистської Франції ще очевидніший: там німці взагалі не брали участі в ідентифікації, арештах та депортаціях на вірну смерть місцевих громадян-євреїв. І якщо в окупованій Білорусі загинули 65% євреїв, то в окупованих Нідерландах 75%: без айнзатцкоманд, німецьких поліцейних структур та військових частин, а також без списків населення в райадах, де прописка та п'ята графа дозволяли ідентифікувати всіх місцевих євреїв за лічені хвилини. Отже, радянська політика класифікації населення була так само чинником масштабності катастрофи євреїв, як і німецька окупація. Так само, як і холодна громадянська війна в СРСР довоєнного десятиліття, про що я пишу в своїй статті. А втім, донедавна демократична країна, знана

своєю толерантністю до євреїв — Нідерланди, — у масштабах знищення власних громадян-євреїв поступилася лише так само толерантним у минулому Литві й Галичині.

Отже, мусимо визнати: годі шукати принципову різницю між «цивілізованим» голландським чи французьким чиновником, який видавав доручення про депортацію співгромадян до Аушвіцу, та галицьким чи волинським селянином, який повідомляв про сусіда-єврея в комендатуру або сам убивав його ножом. Принаймні, жертвам не дуже йшлося про естетику чи бюрократичні процедури, коли на кону стояли життя і смерть. В обох випадках відбувся геноцид. Екзотизація «Bloodlands» та протиставлення західноєвропейського і східноєвропейського Голокосту відбивають давні орієнталістські упередження та приховують головний урок XX ст.: будь-який геноцид на будь-якому континенті завжди роблять «свої», сусіди. Міф національної солідарності й віктимізації «чужих» покликаний приховати жахливу правду, підтверджену статистикою: імовірність стати жертвою співгромадян, а не далеких ворогів, завжди вища. Сталінський терор та депортації здійснили не «фашисти», а «свої», але й литовські «зелені брати» убивали 1946 р. здебільшого своїх співгромадян (до 90% усіх жертв), а не радянських військовослужбовців і співробітників спецслужб⁴⁹. Міф про чужаків-злодіїв дозволяє нехтувати проблемою історичної відповідальності спільноти і загалом зберігати комфортну чорно-білу картину світу. Він також дозволяє підтримувати національну мобілізацію та контролювати населення, яке має об'єднатися задля захисту від внутрішніх і зовнішніх чужих.

Націоналізм за визначенням має високий геноцидальний потенціал. Нація — це не просто «уявна спільнота» (imagined community), але спільнота, уявлена чистою та одноманітною в реальній історичній ситуації змішування та гібридності. І ліберальний націоналізм (наприклад, героїчної Угорської революції 1848 р.), і комуністичний націоналізм «трудового народу», і «інтегральний націоналізм» займаються чистками, тому що ідеальну націю «своїх» слід постійно очищати від чужорідних «домішок». Після євреїв і ромів (українців і татар, росіян і чеченців, есерів і меншовиків) завжди настає черга гомосексуалів, потім людей із психічними та фізичними порушеннями. А тих, хто думає інакше, доводиться вилловлювати та ізолювати на всіх етапах.

І все ж необхідно зробити важливе уточнення: геноцидальний потенціал націоналізму автоматично, сам по собі аж ніяк не веде до етнічних чисток на практиці. Саме українська історія знову дає промовистий

урок, що уточнює та ускладнює мою пояснювальну модель. Так, під час Другої світової війни різні націоналістичні військові формування боролися одне з одним такою ж мірою, як і з нацистами чи советами. Проте Євромайдан показав, що українські націоналісти можуть відчувати солідарність з «іншими» і, своєю чергою, не сприйматися як загроза ані для російських, ані єврейських учасників Майдану. Що ж тоді змінилося у 2014 р. (хоча б на короткий час)?

Можу припустити, що змінилося уявлення про громадянство в сенсі «членства» в нації — політичний та культурний. Білоруська революція 2020 р. підтверджує це припущення, засвідчивши полікультурність руху за нову Білорусь⁵⁰. Класична дихотомія Ганса Кона, який протиставив «етнічний» націоналізм «політичному», давно застаріла: будь-який національний рух поєднує, у різних пропорціях, культурний, політичний, економічний і юридичний складники. І Євромайдан, і Білоруська революція продемонстрували новий принцип участі в політичній та культурній нації, тобто, фактично, громадянства країни. Традиційні етнокультурні націоналісти та космополіти не тільки об'єднуються заради тактичної мети повалення авторитарного режиму, а й визнають право на співіснування в одній країні, демонструючи готовність знаходити спільну мову й дослівно послуговуватися мовою одне одного. Це «постнаціональне» (у старому розумінні XX ст.) громадянство не оперує концепцією «меншин» і «більшості» (чи «корінної національності»), адже пріоритет індивідуальних прав людини не дозволяє вибудовувати ієрархії громадян першого і другого ґатунку — ані за кров'ю, ані за релігією, ані за мовою, ані за партійними переконаннями. До 2014 р. та 2020 р. ця можливість видавалася гіпотетичною; тепер ми знаємо, що вона цілком реальна. З різних причин практика нового громадянства і в Україні, і в Білорусі протрималася лише декілька місяців. Однак ми вже здатні уявити собі демократичний режим, заснований на принципах інклюзивного громадянства, в якому націоналізм зберігається, але не має можливості реалізувати свій репресивний потенціал. Тому що громадянство в політичній та культурній спільноті вже не залежить від чистоти «національного тіла»: крові, мови, різновиду історичної пам'яті.

Повертаючись до 1940-х рр., варто уточнити формулу геноциду «сусідів». «Убивство породило групи і групи породили убивства» (Фуджі), а вбивати вдається тільки тих, хто поруч: недавніх сусідів і навіть вчорашніх друзів. Проте йдеться не просто про групи і навіть не просто про нації, а про націю як основу національної держави, а отже й

⁴⁹ Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль: 1940–1953* (Москва, 2008), 243–244.

⁵⁰ Ilya Gerasimov, «The Belarusian Postcolonial Revolution: Field Reports», *Ab Imperio* 21, no. 3 (2020): 259–272.

основу громадянства в ньому. При розпаді політичних інститутів і навіть традиційних соціальних мереж солідарності, у ситуації холодної громадянської війни соціальний статус людини повністю зумовлюється її активною участю у віртуальній (уявленій) спільноті панівної нації в рамках політичної моделі *Herrenvolk democracy*⁵¹. Довести свою приналежність до панівної нації та її переваги над іншими можна в такий спосіб: особистою участю в пригніченні «сусідів», що в ситуації кризи робить геноцид неминучим. Саме неможливість інакше обґрунтувати повноцінне громадянство в недемократичній політичній системі насправді атомізованого й деморалізованого суспільства Німеччини і СРСР пояснює істерію одноманітності та ентузіазму, що вилилася в геноцид. Ті самі механізми діяли в суспільствах окупованих Нідерландів, Польщі й України.

Bibliography

Arad, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

Babenko, S., et al. *Istoriia kooperatyvnoho rukhu: Pidruchnyk dlia kooperatyvnykh vuziv*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU, 1995.

Baker, Mark. «Peasants, Power, and Revolution in the Village: A Social History of Kharkiv Province, 1914–1921». PhD diss., Harvard University, 2001.

Barnett, Victoria J. «The Changing View of the “Bystander” in Holocaust Scholarship: Historical, Ethical, and Political Implications». *Utah Law Review* 4 (2017): 633–647.

Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. Princeton, 2018.

Bartov, Omer. «Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944». In *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov, and Eric D. Weitz, 399–420. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Bartov, Omer. «Curriculum vitae». Accessed May 14, 2019. https://vivo.brown.edu/docs/o/obartov_cv.pdf?dt=444710101.

Bartov, Omer. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York; Oxford, 1991.

⁵¹ Концепція «демократії панівного народу» (*Herrenvolk democracy*) або «республіканізму панівного народу» (*Herrenvolk republicanism*) була розроблена для опису політичної системи США, яка номінально передбачає рівноправ'я усіх громадян, але фактично дискримінує тих, хто у конкретний момент не визнається за достатньо «білу людину». Див.: Orlando Patterson, «Liberty Against the Democratic State: On the Historical and Contemporary Sources of American Mistrust», у *Democracy and Trust*, ред. Mark E. Warren (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 151–207.

Bartov, Omer, ed. *Voices on War and Genocide: Three Accounts of the World Wars in a Galician Town*. New York: Berghahn Books, 2020.

Beorn, Waitman Wade. *The Holocaust in Eastern Europe: At the Epicenter of the Final Solution*. London, 2018.

Brandenberger, David. *Propaganda State in Crisis: Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror Under Stalin, 1927–1941*. New Haven, 2011.

Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996.

Burbank, Jane. «Empire and Transformation: The Politics of Difference». In *Comparing Modern Empires: Imperial Rule and Decolonization in the Changing World Order*, ed. Tomohiko Uyama, 11–33. Sapporo, 2018.

Chatty, Dawn. *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*. Cambridge, 2010.

Croes, Marnix. «The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival». *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (2006): 474–499.

Dadrian, Vahakn N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Oxford, 1995.

Dawidowicz, Lucy. *The War against the Jews*. New York, 1986.

Dillon, Alexander. «The Rural Cooperative Movement and Problems of Modernizing in Tsarist and Post-Tsarist Southern Ukraine (New Russia), 1871–1920». PhD diss., Harvard University, 2003.

Emel'janov, Nikolaj, and Ol'ga Hajlova. «Gonenija na Russkiju pravoslavnuju cerkov' (1917–1950-e gg.)». *Rossija i sovremennij mir* 4 (2008): 111–128.

Fitzpatrick, Sheila, ed. *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*. Bloomington, 1978.

Fujii, Lee Ann. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*. Ithaca, 2009.

Gerasimov, Ilya. *Plebeian Modernity: Social Practices, Illegality, and the Urban Poor*. Rochester, 2018.

Gerasimov, Ilya. «When neighbors begin to hate». *Ab Imperio* 2 (2019): 123–156.

Goldhagen, Daniel. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996.

Goldman, Wendy Z. *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*. Cambridge, 2011.

Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*. Poland: Princeton, 2000.

Guthrie, Steven Lan. «The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917». PhD diss., University of Michigan, 1990.

- Haan, Ido de. «The Holocaust in the Netherlands: National Differences in a Western European Context». *Ab Imperio* 2 (2019): 83–93.
- Headland, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943*. Cranbury: Fairleigh Dickinson University Press, 1992.
- Holc, Janine P. «Working through Jan Gross's Neighbors». *Slavic Review* 61, no. 3 (2002): 453–459.
- Holzer, Jerzy. «Poland: From Post-War Crisis to Authoritarianism». In *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39: Systematic Case Studies*, eds. Dirk Berg-Schlosser, and Jeremy Mitchell. Houndsmills, 2000.
- Ingleson, John. *Workers, Unions and Politics: Indonesia in the 1920s and 1930s*. Leiden, 2014.
- Jabotinsky, Vladimir. *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa*. Ithaca, 2005.
- Kopstein, Jeffrey S., and Jason Wittenberg. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca, 2018.
- Kruglov, Aleksandr. *Hronika Holokosta v Ukraine. 1941–1944*. Dnepropetrovsk; Zaporozh'e, 2004.
- Kumanev, Georgij. «Vojna i jevakucija v SSSR. 1941–1942 gody». *Novaja i novejšaja istorija* 6 (2006): 7–27.
- Magocsi, Paul R. *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto, 2002.
- Mogilner, Marina. *Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia*. Lincoln, 2013.
- Mogilner, Marina. «Racial Purity vs. Imperial Hybridity: The Case of Vladimir Jabotinsky against the Russian Empire». In *Ideologies of Race: Imperial Russia and the Soviet Union in Global Context*, ed. David Rainbow. McGill-Queen's University Press, 2019.
- Paxton, Robert O. *The Anatomy of Fascism*. New York, 2004.
- Plach, Eva. *The Clash of Moral Nations: Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935*. Athens: Ohio University Press, 2014.
- Polonsky, Antony, and Joanna B. Michlic, eds. *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton, 2004.
- Schorske, Carl E. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. New York, 1980.
- Shkandrij, Myroslav. «National Democracy, the OUN, and Dontsovism: Three Ideological Currents in Ukrainian Nationalism of the 1930s–40s and Their Shared Myth-System». *Communist and Post-Communist Studies* 48, no. 2–3 (2015): 97–272.
- Shkandrij, Myroslav. *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. New Haven, 2015.

- Sloin, Andrew. *Jewish Revolution in Belorussia. Economy, Race, and Bolshevik Power*. Bloomington, 2017.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York, 2010.
- Snyder, Timothy. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, 2003.
- «Sovetskij Sojuz. Sovetsko-germanskaja vojna i Katastrofa». *Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija*. Accessed May 14, 2019. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15417/#02>.
- Suny, Ronald. *«They Can Live in the Desert but Nowhere Else»: A History of the Armenian Genocide*. Princeton, 2015.
- Tammes, Peter. «Associating Locality-Level Characteristics with Surviving the Holocaust: A Multilevel Approach to the Odds of Being Deported and to Risk of Death among Jews Living in Dutch Municipalities». *American Journal of Epidemiology* 188, no. 5 (2019): 896–906.
- «The Analysis of Subjectivization Practices in the Early Stalinist Society». *Ab Imperio* 3 (2002): 209–417.
- Vree, Frank van. «Media, Morality and Popular Culture: The Case of the Netherlands, 1870–1965». In *Twentieth-Century Mass Society in Britain and the Netherlands*, eds. Bob Moore, and Henk van Nierop, 79–92. New York, 2006.
- Vysokyi, Roman, ed. *Patsyfikatsiia Halychyny 1930 roku. Dokumenty*. T. 1. Lviv, 2018.
- Wimmer, Andreas, and Nina Glick Schiller. «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology». *Global Networks* 2, no. 4 (2002): 301–334.
- Wimmer, Andreas, and Nina Glick Schiller. «Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology». *The International Migration Review* 37, no. 3 (2003): 576–610.
- Yakovlev, Alexander N. *A Century of Violence in Soviet Russia*. New Haven, 2002.
- Zahra, Tara. «Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis». *Slavic Review* 69, no. 1 (2010): 93–119.
- Zaitsev, Oleksandr. «Natsionalizm Dmytra Dontsova yak mitolohiia y “erzats-relihiia”». In *Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–30 rr.): Narysy intelektualnoi istorii*, 203–222. Kyiv, 2013.
- Zalc, Claire, and Tal Bruttman, eds. *Microhistories of the Holocaust*. New York, 2016.